

DAN MONAH, ȘTEFAN CUCOȘ, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Editura Junimea Iași, 1985, 198 p., 4 hărți, 16 planșe

Arheologia românească a celebrat Centenarul descoperirii stațiunii eponime a culturii Cucuteni printr-un Simpozion internațional și printr-o apariție editorială de prestigiu, ai cărei autori sînt bine cunoscuții specialiști ai culturii cucuteniene, Dan Monah și Ștefan Cucuș, care au publicat și alte studii cu privire la diverse și importante aspecte ale „fenomenului” cucutenian.

Volumul *Așezările culturii Cucuteni din România* este structurat în mai multe capitole, judicios tratate și temeinic argumentate științific. După o *Prefață*, semnată de prof. dr. M. Petrescu-Dimbovița, directorul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași, urmează o scurtă *Introducere*, în care autorii expun necesitatea apariției unei lucrări cu caracter monografic la momentul aniversativ al arheologiei noastre naționale, metodologia abordată în realizarea lucrării, ca și liniile directoare în studierea exhaustivă a ceea ce autorii înșiși numesc „lumea cucuteniană”. Întrucît s-a lucrat diferențiat, se precizează și autorii capitolelor: Dan Monah: *Introducere, Istoricul cercetărilor, Așezări, Corpus-ul descoperirilor și Considerații finale*; Ștefan Cucuș: *Cadrul fizico-geografic și Geneză*, periodizare, cronologie și ilustrație.

În primul capitol se prezintă principalele etape parcursе de arheologia românească în cercetarea cucutenianului, începînd cu faza de pionierat și sfîrșind cu realizările de prestigiu internațional, ale specialiștilor români Vladimir și Hortensia Dumitrescu, Radu Vulpe, Mircea Petrescu-Dimbovița, Anton Nițu și alții. Cu privire la începuturile cercetărilor, considerăm necesare cîteva precizări. Deoarece multe dintre răspunsurile învățătorilor la „Cestionarul” lui Al. Odobescu sînt datate de către autorii lor, în 1870—1871, arheologul și istoricul român nu a avut această inițiativă în 1874, ci cu patru ani mai devreme. Constatăm că stăruie încă o anumi-tă neclaritate în privința autorului și anului primelor cercetări sistematice în așezarea de pe Cetățuia de la Băiceni-Cucuteni. Astfel, primele sondaje sînt întreprinse de către N. Beldiceanu și nu de către D. Butculescu, la 29 mai/10 iunie 1884, și nu în 1885. Arheologul bucureștean și-a însușit paternitatea primelor săpături, ceea ce l-a determinat N. Beldiceanu să solicite colegului său respectarea adevărului.

În capitolul cu privire la caracterizarea cadrului natural, se prezintă raionarea geomorfologică a vastului spațiu geografic în care sînt amplasate așezările culturii Cucuteni. Deoarece se precizează că „actualul peisaj geografic este modificat antropoc față de cel în care au trăit comunitățile civilizației Cucuteni” (p. 25), credem că ar fi trebuit să se insiste asupra caracteristicilor mediului în mileniiile IV și III î.e.n., deși modificările antropice au avut, după opinia noastră, o pondere foarte mică față de acelea datorate factorilor geologici și geofizici.

Următorul capitol, consacrat genezei, periodizării și cronologiei culturii Cucuteni se constituie într-un adevărat studiu despre caracteristicile cucutenianului. Bazat pe o argumentație specifică, autorul expune unele considerații ale cercetării de specialitate din arealul complexului Cucuteni-Ariușd-Tripolie. Fără a intra în detalii nesemnificative, sînt prezentate principalele elemente care au stat la baza concepției cu privire la evoluția picturii cucuteniene din ultimele faze de evoluție a culturii Precucuteni, rolul elementelor de tip Gumelnița A₁ și Stoicani-Aldeni, ca și posibilele influențe ale culturii Petrești. Nu este neglijat nici spațiul geografic în care a avut loc geneza ceramicii pictate cucu-

teniene din fondul precucutenian. Bine venită ni se pare a fi avansarea unei periodizări interne a cucutenianului, ca și încadrarea tuturor așezărilor sau a nivelurilor de locuire, specifice fazelor și etapelor de evoluție, stabilite stratigrafic și stilistic. Cunoașterea trăsăturilor culturilor eneolitice dintr-o largă arie geografică europeană a permis autorului să intre-vadă sincronismele fiecărei faze și etape cucuteniene (incepînd cu faza Precucuteni III) în raport cu culturile contemporane din zonele geografice învecinate. Existența unui număr de numai șase determinări de C-14 pentru așezările culturii Cucuteni de pe teritoriul României, dovedește, printre altele, faptul că cercetarea științifică este încă deficitară în acest domeniu.

Capitolul al IV-lea tratează exhaustiv întreaga problematică a așezărilor cucuteniene. În mod corect, autorul a remarcat dependența tipurilor și structurilor așezărilor față de elementele mediului ecologic: climă, resurse hidrografice, soluri, forme de relief — o adevărată tipologie a satelor cucuteniene, în funcție de diversele criterii luate în studiu. Astfel, studiind caracteristicile specifice fiecărei așezări, s-a ajuns la concluzia că, în funcție de forma de relief pe care sînt amplasate locuirile cucuteniene, există așezări răsfrîrate și restrinse (compacte); în funcție de calitățile solurilor și de modul de exploatare a acestora, au fost deosebite așezări de durată și sezoniere; luînd în considerație numărul de locuințe, s-au identificat așezări mici, mijlocii, mari și foarte mari; în sfîrșit, în funcție de organizarea internă, au fost diferențiate trei modalități de constituire a satelor: circulare, pe șiruri paralele și în grupuri. Autorul a surprins și modalitățile de organizare a locuințelor cucuteniene, precizînd că în fazele A—B și B începe să se renunțe la construirea acestora pe platforme din birne. Interesante sînt observațiile făcute la Cetățuia-Cucuteni și Dealul Drăghici-Ruginoasa (jud. Iași), unde platformele locuințelor au fost amenajate din lespezi de piatră, aparținînd substratului geologic sarmatian, ceea ce demonstrează și în acest domeniu priceperea comunităților cucuteniene de a utiliza toate avantajele oferite de condițiile de mediu.

Considerăm regretabil faptul că spațiul tipografic oferit, nu a permis autorului să-și dezvolte cunoștințele, bazate pe o bogată literatură de specialitate, cu referire la alte aspecte ale lumii cucuteniene, foarte importante, între care menționăm arta și viața spirituală, de o bogăție extraordinară, atît în ceea ce privește modalitățile de exprimare, cît și acelea de interpretare. Această situație a determinat ca, în afara considerațiilor expuse mai sus, acestea să fie restrinse la alte două aspecte: modalitățile și necesitatea amenajării sistemului de apărare a unor așezări prin fortificații cu val și șanț, precum și realizarea unui calcul estimativ al numărului de locuitori pe care putea să-i adăpostească fiecare locuință și așezare, extins asupra întregului areal al cucutenianului de pe teritoriul României.

Baza de documentare necesită de cunoașterea întregii problematice a culturii Cucuteni, oferită de cercetarea științifică, este exprimată de *Corpus-ul descoperirilor*, extins pe nu mai puțin de 125 p., cuprinzînd un număr de 1151 de așezări, unele cu mai multe niveluri de locuire (evidențînd tot atîtea faze și etape culturale). Această repertoriere a însemnat un travaliu cu totul deosebit, cu atît mai mult cu cît la fiecare obiectiv arheologic este adăugată bibliografia exhaustivă sau selectivă. La acest număr de stațiuni, se adaugă alte aproximativ 200 de descoperiri efectuate numai pe teritoriul județului Iași, cu ocazia realizării Repertoriului arheologic. Referitor la acestea din urmă, deoarece constatăm unele inadvertențe în transcrierea numelui unor localități, considerăm necesare aceste rectificări: Gura Bidliței aparține com. Vinători, nu Valea Seacă, iar

ășezarea se află pe înălțimea numită Luminărele, al cărei nume provine de la floarea cu aceeași denumire; în com. Oțeleni există satul Hindrești, nu Mindrești; satele Rădeni, Roșcani, ca și satul-centru de comună aparțin com. Trifești, nu Tufești; în sfârșit, în com. Erbicești, satul se numește Sprinceana, nu Sprincenata (p. 172—176).

Ultimul capitol al lucrării cuprinde o sinteză a investițiilor referitoare la cultura Cucuteni și a rezultatelor la care a ajuns cercetarea arheologică românească. Autorul procedează la o necesară departajare a numărului de obiective arheologice specifice fiecărei faze cucuteniene, în raport cu marile diviziuni geografice, cu referiri la cele patru hărți teritoriale, în care sînt cartate absolut toate descoperirile de factură Cucuteni de pe teritoriul României. Astfel, constatăm că, în faza Cucuteni A, teritoriul est-carpatic al României a cuprins o locuire relativ uniformă, cu unele lacune în Podișul Sucevei și sudul Podișului Moldovei; în faza A—B, majoritatea locuirilor, descoperite pînă în prezent, sînt cantonate pe interfluvii Prut-Jijia din nordul Cîmpiei Moldovei, cu relativ sporadice descoperiri și în Podișul Birladului, ori în Depresiunea extracarpatică externă; în faza B, cele mai multe descoperiri au fost evidențiate în Cîmpia Moldovei, Podișul Central Moldovenesc și Depresiunea subcarpatică externă, în restul Podișului Moldovei, descoperirile fiind destul de sporadice. Dar, așa cum se afirmă și în capitolul de considerații finale, aceste repartizări teritoriale nu reprezintă realitatea intensității de locuire, ci rezultatele cercetărilor arheologice de teren, eficiența și limitele acestora.

Deosebit de interesante sînt și ipotezele avansate în ceea ce privește dispariția civilizației Cucuteni, la acest fenomen contribuind, așa cum se precizează în lucrare, secătuierea resurselor solului, eventuale schimbări climatice (care, pentru triburile cucuteniene ar fi putut avea urmările unui adevărat cataclism), pătrunderea triburilor de păstori indoeuropeni etc., toate acestea contribuind la schimbarea radicală a modului de viață, a tuturor trăsăturilor specifice populației cucuteniene.

Așezările culturii Cucuteni din România se încheie cu un rezumat în limba engleză, ce face utilă lucrarea și specialiștilor de peste hotare, cu un indice onomastic și toponimic, precum și cu o ilustrație selectivă, realizată de Ștefan Cuciș.

Autorii acestei valoroase lucrări au realizat, prin muncă și pasiune, obligația arheologiei românești de a oferi cercetării științifice o sinteză completă asupra așezărilor cucuteniene, la aniversarea unui secol de la descoperirea stațiunii eponime. Această apariție editorială constituie o realizare de prestigiu a arheologiei noastre naționale, care se va impune pe plan național și continental, așa cum s-au impus splendecele creații materiale și spirituale ale unei lumi dispărute de milenii.

VASILE CHIRICA

WITOLD HENSEL, SARUNAS MILISAUSKAS, *Excavations of Neolithic and Early Bronze Age Sites in South-Eastern Poland*, Narodowy Instytut Historii i Kultury Materialnej, Warszawa, 1985, 117 p.

Semnala apariția în anul 1985 a unei deosebit de interesante lucrări legate de preistoria zonei de sud-est a Poloniei. Lucrarea a apărut ca rod al colaborării dintre Institutul de Istorie a Culturii Materiale al Academiei Poloneze de Științe (W. Hensel) și Universitatea de Stat New York de la Buffalo (Sarunas Milisauskas). În perioada 1967—1979 au fost efectuate săpături în așezări (cu 1—2 niveluri de locuire) ce se încadrează, din punct de vedere cultural, din perioada neoliticului pînă în cea a bronzului timpuriu. Datele obținute oferă informații referitoare la cronologia, mediul preistoric, economia, sistemul de așezări și organizarea socială a comunităților omenești din această perioadă (Introducere).

Săpăturile întreprinse la Olszanica (Cap. I, p. 10—51), așezare a culturii ceramicii liniare, au avut ca obiectiv principal studierea variabilității funcționale a artefactelor în

cuprinsul acesteia. În acest scop autorii cercetărilor fac o analiză minuțioasă a locului de descoperire a artefactelor și pe această bază încearcă o reconstituire a activităților umane și a unor relații sociale: prelucrarea obsidianului și distribuția burinelor indică activități ce se desfășurau de obicei în jurul locuințelor; se observă și o anumită distribuție a ceramicii în cuprinsul așezării, în sensul că ceramica fină, din vase cu deschideri mai mare, se găsește de obicei concentrată mai ales în jurul locuințelor și se poate presupune că era folosită mai ales la servit; descoperirea cuptoarelor într-o zonă separată, fără alte structuri, sugerează o acțiune colectivă de uscare a grînelor; concentrarea uneltelor șlefuite într-o anumită zonă indică existența unei asocieri sociale sau de alt gen a bărbaților; obsidianul se găsește în cantitate mai mare numai în jurul unor structuri/locuințe, deci se poate conchide fie că el aparținea celor mai bogați, fie că ilustrează un grad mai mare de relații de schimb; locuința cea mai mare din așezare se crede că a aparținut celui mai important membru al comunității.

Datele de C₁₄ obținute pe eșantioane recoltate cu ocazia acestor cercetări prezintă limite accesibile pentru cultura ceramicii liniare în Europa centrală (5240—4470 BC). Analizele efectuate asupra materiei prime indică relații intense de schimb cu alte zone, Swieciechow, Slovacia, Silezia și totodată dau posibilitatea aprecierii că piesele confecționate din materiale non-locale nu erau esențiale pentru subzistența așezării, ci aveau probabil doar o importanță socială, pentru prestigiu, ritualuri, sau pentru menținerea și expansiunea relațiilor sociale.

Alte cercetări sistematice executate în bazinul riului Niedzica au avut ca scop cunoașterea mediului înconjurător, cronologia, sistemul de așezări și organizarea socială a culturii Funnel Beaker. Așezările acestei culturi din zona menționată variază ca mărime, material arheologic, localizare topografică și reflectă variațiile funcționale dintre ele. Pe baza cercetărilor efectuate se consideră că sistemul așezărilor din acest bazin are 2 nivele de ierarhie a locuirilor permanente ocupate, ce reflectă pătrunderea societății stratificate în timpul neoliticului mijlociu și că așezarea de la Bronocice (cea mai mare din regiune) a fost centrul autorității socio-politice a micului polis, unde locuia clasa sau familia avută ce domina grupurile din așezările mai mici (Cap. II. Cercetări la Bronocice, p. 52—76).

Și săpăturile de la Niedzwiedz (Cap. III, p. 78—84) au adus noutăți interesante. S-au descoperit primele două locuințe din cultura Funnel Beaker (2690—190 bc și 2520—190 bc). Și în acest caz analiza materiei prime a pus în evidență relații de schimb cu zone din vest (nefrix), nord-est (silex-Swieciechow) și sud (arama). Au fost studiate comparativ așezările contemporane de la Bronocice și Niedzwiedz și s-au stabilit deosebirile dintre ele, care se referă la construirea caselor, frecvența oaselor de animale și mărimea așezării.

În Cap. IV (p. 85—93) intitulat Săpăturile de la Iwanowice se prezintă cercetările efectuate într-o așezare fortificată și cimitirul contemporan ei, aparținând culturii Mierzanowice (inceputul epocii bronzului). Pe baza structurilor (gropi) descoperite în așezare se fac aprecieri asupra numărului populației, iar analiza artefactelor pune în valoare ocupațiile și preponderența lor. Analiza materialului arheologic din cimitir dă posibilitatea reconstituirii unor activități bărbătești ca vînătoarea și lupta și distribuția mormintelor sugerează o anumită repartitie în funcție de sex și vîrstă. Analiza materiei prime a artefactelor indică relații cu Slovacia și Ungaria.

Cercetările efectuate în stațiunile menționate au adus contribuții importante la cunoașterea diferitor culturi din neoliticul timpuriu și pînă în perioada bronzului timpuriu. Se observă o creștere a populației, ilustrată și de varietatea și densitatea așezărilor. Totodată sînt sesizabile schimbări și pe plan ecologic (utilizarea diferitor specii de plante și animale), social (apariția relațiilor ierarhice) și în ceea ce privește transportul. Se menționează o descoperire de excepție, provenind din așezarea de la Bronocice (Br. 3, datat 3340/3180—3110 BC), ce aparține culturii Funnel Beaker. Este vorba de un fragment ceramic incizat ce reprezintă un car cu 4 roți și constituie cea mai timpurie dovadă de acest fel din Europa centrală. Deoarece nu există alte probe în legătură cu acest vehicul, autorii cercetării consideră

că el poate fi interpretat ca fiind folosit de ierarhiile sociale sau doar la unele ceremonii.

Analiza materialului ceramic din neoliticul mijlociu și tirziu indică și o diversificare a tipurilor de vase, care ar putea fi pusă în legătură cu unele schimbări în ce privește obiceiul de a bea (cupele puteau fi folosite la băut apă, bănturi alcoolice și lapte).

Cercetările intense efectuate prin acest proiect de cercetare au îmbunătățit cronologia diverselor culturi neolitice, atât pe baza analizelor de C₁₄, cât și datorită analizelor adiționale.

Analiza materiei prime indică relații de schimb cu zone relativ îndepărtate, chiar în condițiile în care unele așezări (Bronocice, Niedzwiedź) sînt în apropierea unor surse de silex. Se observă de asemenea că arama este noua materie primă din sistemul de schimb din această perioadă.

Considerăm că lucrarea de față, cu o bogată ilustrație și tabele demonstrative, constituie un exemplu de aplicare a metodelor interdisciplinare în scopul reconstituirii mediului și a modului de viață al oamenilor din epoca preistorică. Folosirea metodelor de analize combinate, statistice, tipologice, răspîndirea spațială și variabilitatea funcțională a artefactelor oferă noi posibilități de interpretare a materialului arheologic. Rezultatele analizelor interdisciplinare contribuie la cunoașterea mai bună a realităților arheologice și deci implicit la reconstituirile preistorice, atât de necesare la înțelegerea acestei perioade din dezvoltarea omenirii.

CORNELIA-MAGDA MANTU

* * * *ENEOLIT SSSR*, Izdatel'stvo „Nauka“, Moskva, 1982, 360 p. + 6 pl. color (în text)

Lucrarea de sinteză asupra perioadei eneolitice din U.R.S.S. a apărut în cadrul prestigioasei colecții „Arheologia SSSR“ (avînd ca redactor principal pe acad. B. A. Ribakov) — colecție care, pe parcursul a 20 de volume, își propune să prezinte stadiul cercetărilor arheologice asupra marilor etape ale istoriei vechi și medievale. Volumul de față este redactat de un colectiv de bine cunoscuți cercetători în domeniu: V. M. Masson, N. Ia. Merpert, R. M. Munčev și E. K. Cerniș.

Lucrarea e structurată în patru mari părți, care se referă la regiuni geografice distincte, ce au cunoscut o evoluție particulară pe parcursul eneoliticului: a) Asia Centrală; b) Caucazul; c) Ucraina vestică (din dreapta Niprului) și R.S.S. Moldovenească; d) sudul U.R.S.S. și stepele euroasiatice.

În introducerea (p. 5—8), semnată de V. M. Masson, se face o trecere în revistă și o discuție asupra principalelor opinii exprimate atît de cercetarea străină, cît și de cea sovietică, asupra termenului de eneolitic. Arătînd că astăzi este depășită concepția limitată doar la aspectul semantic, etimologic, autorul se oprește mai ales asupra implicațiilor economico-sociale ale termenului de eneolitic. Din acest punct de vedere, se subliniază că important este nu atît numărul de obiecte de aramă descoperite (sau factura lor), cît mai ales implicațiile pe care noua materie primă le are în dezvoltarea forțelor de producție. Astfel, sînt reliefate progresele pe care metalul a putut să le declanșeze, o dată cu utilizarea sa: a) experiențele au dovedit că, de exemplu, o monoxilă era lucrată cu 25% mai repede (și mult mai bine) cu o secure de cupru decît cu una de piatră; b) maleabilitatea aramei a permis diversificarea tipologică și apariția unor noi tipuri de unelte; c) în același timp, prin turnare, s-a produs o standardizare tipologică, față de piesele similare de silex, care de multe ori erau rod al hazardului (de exemplu, cuțitele); d) apariția unei producții de serie, prin turnarea în masă cu același tipar. În legătură cu numărul mic de unelte de metal descoperite în așezările eneolitice, autorul dă o explicație justă, după părerea noastră, arătînd că cercetarea are în fața sa doar o mică parte a obiectelor existente în realitate în antichitate, anume mai ales obiecte mărunte (în primul rînd podoabe), deoarece uneltele mari mergeau, de regulă, la topit și doar foarte rar rămîn, ca deșeuri, în gropile menajere. Desigur că un rol deosebit în bogăția

sau raritatea obiectelor de metal în așezările eneolitice îl juca și apropierea sau depărtarea (și în acest caz dificultatea procurării) de sursele de materie primă; în acest sens, este ilustrativă compararea situațiilor contemporane din sudul Asiei Centrale și din aria tripoliană (aici materia primă se aducea de la mare depărtare, din aria vinčană). Insistăm asupra acestor aspecte, reliefate în lucrare, deoarece și în literatura noastră de specialitate există opinii dintre cele mai diferite asupra noțiunii de eneolitic și ar putea rezulta niște sugestii interesante prin compararea cu situația din alte zone geografice învecinate; oricum, considerăm că, indiferent de accepțiunea pur semantică sau de cea mult mai largă, social-economică, utilizarea termenului de eneolitic nu mai poate fi eludată în momentul de față, dacă dorim să obținem o reconstituire cu adevărat istorică a perioadei finale a neoliticului, cît mai apropiată de realitate. Nu este vorba de o simplă terminologie, ci, evident, de un fenomen istoric, existent la un moment dat în evoluția omenirii.

În ceea ce privește stadiul cercetării perioadei în U.R.S.S., se subliniază că se află în etape diferite, mult mai avansat în zona tripoliană și încă în curs de sistematizare pentru Asia Centrală și Caucaz. Criteriul de bază pentru încadrări culturale a fost utilizarea sistemului care ține seama simultan de trei elemente: relațiile culturale, conținutul general al culturii și variantele culturale.

Partea întâi a lucrării (p. 9—92) e consacrată Asiei Centrale și e redactată de V. M. Masson. Aceasta cuprinde 6 capitole: 1) Istoricul cercetării, bazele periodizării, cronologiei și tipologiei (p. 10—16); 2) Monumentele eneoliticului timpuriu (p. 17—25); 3) Monumentele eneoliticului mijlociu (p. 26—34); 4) Monumentele eneoliticului tirziu (p. 35—51); 5) Bazele economice și structura socială a triburilor eneolitice din Asia Centrală (p. 52—57); 6) Reprezentațiile ideologice și monumentele de artă ale triburilor central-asiatice din epoca eneolitică (p. 58—64). Secțiunea finală a acestei părți cuprinde un bogat material ilustrativ (p. 64—92), sistematizat după criterii tipologice moderne (prezentarea se face pe forme, motive ornamentale, plastică, tipuri de așezări, unelte, apoi pe complexe, în evoluția lor cronologică); modul de prezentare a materialului este extrem de sugestiv, permițînd, de la prima vedere, înțelegerea liniilor evolutive ale eneoliticului din această regiune. Tabelul I (p. 65) prezintă o schemă a cronologiei relative a culturilor și principalelor complexe cunoscute și studiate pînă în prezent în Asia Centrală sovietică, punctul de referință al corelațiilor reprezentîndu-l bine cunoscuta stațiune de la Anau (publicată încă din 1908 de H. Schmidt) — un tell înalt de 17 m; îndeosebi prin intermediul acesteia sînt stabilite legături cu marile culturi ale Asiei Anterioare (El Obeid, Uruk, Djemdet Nasr, Halaf, Susa ș.a.). Etapa evoluată a eneoliticului din Asia Centrală (posterioară culturii Anau) e reprezentată mai ales prin descoperirile de la Namazga-Tepe (III), Kara-Tepe (I) și Altin-Tepe. Așezările cunoscute (27 reperate, între care în 19 s-au făcut cercetări sistematice), aproape fără excepție, prezintă mai multe etape de locuire, formînd telluri impunătoare: la Kara-Tepe s-au descoperit 7 straturi de construcții; la Geoksür — 10, iar la Altin-Tepe chiar 14. În cadrul lor, locuințele (construite din cărămizi nearse), cu mai multe încăperi, sînt grupate, lăsînd ulițe înguste între ele (Fig. 2, p. 27); din cauza caracterului lor adunat așezările nu ocupă o suprafață mai mare de 0,3 ha. Uneori, pereții caselor sînt împodobiți cu picturi murale. Uneltele și armele sînt predominant din silex, dar, pe măsura trecerii spre fazele evaluate ale eneoliticului, sporește și numărul celor de aramă. Ceramica pictată prezintă mai ales un caracter geometric, dar în fazele eneoliticului mijlociu și tirziu (Anau II — Namazga-Tepe II—III) — Kara-Tepe 1) apar și minunate compoziții zoomorfe (îndeosebi șapi) și florale, asemănătoare celor din Susa.

În general, prin piesele de import (aparținînd altor civilizații învecinate) descoperite în așezările din Asia Centrală, se pot stabili unele corelații deosebit de importante, care subliniază faptul că în stabilirea unei cronologii generale a eneoliticului din răsăritul Europei trebuie să se țină seama neapărat și de complexele culturale central-asiatice. Astfel, unele motive pictate și chiar forme de vase din Tripolie evoluat (= Cucuteni B) își pot găsi analogii în eneoliticul mijlociu și final al Asiei Centrale, care se paralelizează cu

perioadele Uruk și Djemdet Nasr, mergând chiar pînă la începutul perioadei dinastice timpurii din Mesopotamia; în termenii cronologiei absolute, deci, acest orizont se plasează în mileniul IV și la începutul mileniului al III-lea i.e.n. (după cronologia „clasică“).

Partea a doua (p. 93–164), redactată de R. M. Munčaev, este consacrată eneoliticului Caucazului și e structurată pe trei capitole: 1) Mediul natural. Istoricul cercetării (p. 94–99); 2) Monumentele culturii eneolitice din Caucaz (p. 100–131); 3) Problemele structurii economice și sociale a triburilor eneolitice din Caucaz (p. 132–137), prezentînd în final o bogată ilustrație (pl. XXVI–LII). Cel mai amplu este capitolul al doilea, care, după o introducere generală asupra celor mai vechi monumente ale cultivatorilor timpurii din Transcaucazia și a problemelor de cronologie și periodizare (p. 100–103), prezintă principalele grupe de monumente: a) grupa central-caucaziană sau Șulaveri – Șomutepe (p. 104–115); grupa sud-caucaziană sau Nahicevan – Mil – Mugan (p. 115–122); c) grupa armeană Tehut (p. 122–124); d) monumentele din Daghestan (p. 124–126); e) monumentele zonei caucaziene de lingă Marea Neagră și ale părții centrale a zonei precucaziene (p. 126–131). Se cunosc pînă în prezent peste 70 de așezări eneolitice în Caucazia, dintre care peste 2/3 în Azerbaidjan. Ele se prezintă mai ales sub forma unor telluri, rezultate prin suprapunerea unor locuiri succesive; acestea poartă denumiri specifice în diferite zone: „gora” în Georgia; „tepe”, „tapa”, „tepsi” în Azerbaidjan; „blur” în Armenia. Pretutindeni, locuințele sînt de formă rotundă și dispuse în grupuri, ceea ce constituie o particularitate a acestei zone. Cronologia absolută a monumentelor a fost stabilită prin cîteva datări C_{14} , care, dincolo de unele aberații și neconcordanțe cu datele stratigrafice, acoperă în general mileniul al V-lea i.e.n., prinzînd însă atît sfîrșitul mileniului al VI-lea, cit și începutul mileniului al IV-lea. Din acest orizont eneolitic va deriva, în mod organic, cultura bronzului timpuriu, Kura-Arax, din mileniiile IV–III i.e.n..

Monumentele eneolitice din Caucazia au fost încă puțin cercetate, astfel că și cronologia lor relativă e încă dificil de stabilit. O primă încercare a fost făcută de abia în 1976, de către T. V. Kiguradze, care a separat 5 faze de evoluție, dar, așa cum remarcă R. M. Munčaev, criteriile acestei periodizări nu sînt prea clare. Periodizarea propusă ține seama de rezultatele obținute din unele monumente central-caucaziene, dar nu are, în momentul de față, aplicabilitate pentru întreaga zonă caucaziană, încît elaborarea unui tablou general al evoluției eneoliticului din această regiune rămîne o sarcină a cercetării viitoare.

În încheierea succintei prezentări la acest capitol, am dori să remarcăm că, deși din punct de vedere teoretic, adeșori s-a subliniat rolul Caucazului ca verigă de legătură între zona anatoliană și nord-mesopotamiană, pe de o parte și cea nord-pontică, pe de altă parte, totuși, la nivelul eneoliticului, lumea caucaziană se prezintă cu particularități bine distincte, care nu ne permit să stabilim corelații clare cu realitățile contemporane din nordul Mării Negre și îndeosebi cu civilizația Cucuteni-Tripolie.

Partea a treia (p. 165–320), redactată în cea mai mare parte de E. K. Cerniș (cu contribuția lui V. M. Masson la capitolele 1 și 6), este consacrată eneoliticului Ucrainei (din dreapta Niprului) și R.S.S. Moldovenești. Reflectînd stadiul mai evoluat al cercetărilor asupra acestei zone, această parte este cea mai amplă a lucrării, fiind structurată pe 7 capitole: 1) Mediul natural, istoricul cercetării, periodizarea și cronologia monumentelor (p. 166–176); 2) Monumentele perioadei timpurii a culturii Tripolie-Cucuteni și formarea variantelor locale (p. 177–190); 3) Monumentele perioadei mijlocii și bazele separării variantelor locale (p. 191–212); 4) Monumentele perioadei tirzii (p. 213–231) – fiecare dintre cele trei mari perioade fiind împărțită în cîte două subperioade; 5) Economia și structura socială a triburilor tripoliene (p. 232–240); 6) Reprezentările ideologice și monumentele de artă ale triburilor tripoliene (p. 241–252); 7) Monumentele din sud-vestul U.R.S.S., sincrone culturii Tripolie (p. 253–263). Ca și pentru celelalte două regiuni, și aici, partea finală (p. 264–320) este rezervată prezentării selective și sistematice a bogatului material al culturii Cucuteni-Tripolie. Remarcăm îndeosebi

planșele LII–LIII, care prezintă sintetic și evolutiv, pe cele șase subperioade, principalele piese din inventarul culturii: locuințele și gropile menajere, uneltele (de piatră, os, metal), decoruri și forme ceramice, plastică – precum și planșa LXXIII (p. 292–293), în care se încearcă prezentarea tuturor formelor de vase din complexul Cucuteni-Tripolie (stabilindu-se 143 de variante).

Pe baza datelor cunoscute pînă în prezent, autoarea încearcă elaborarea unei noi scheme globale asupra evoluției spațiale și cronologice a culturii Tripolie-Cucuteni. În această schemă generală s-a ținut seama mai ales de tipologia ceramicii și a altor categorii de vestigii și, în măsura redusă în care există, și de datele stratigrafice. La fiecare perioadă se prezintă planimetria așezărilor, tipul de locuințe, complexele de unelte, plastică, ceramică, podoabe și obiecte rituale. Sistemul elaborat de E. K. Cerniș pornește tot de la sistemul clasic al T. S. Passek: 3 mari perioade (timpurie, mijlocie și tirzie), cu 5 etape (A, BI, BII, CI–γI, CII–γII), aducîndu-i completările rezultate prin îmbogățirea între timp a documentării. Astfel, s-a ajuns ca în cadrul celor 3 mari perioade să se discearnă 24 de etape (ceea ce, raportat la periodizarea Cucuteni, ar însemna: 6 pentru Precucuteni, 7 pentru Cucuteni A și A–B și 11 pentru Cucuteni B și Horodiștea-Foltești) și 9 variante teritoriale (Tabel IX; p. 172–173). Trebuie să remarcăm, însă, un fapt deja constatat și anume că aceste variante teritoriale nu-și păstrează identitatea în toate etapele îndelungatei evoluții a complexului Cucuteni-Tripolie, așa cum apar ele în schema E. K. Cerniș. Triburile cucuteniene cunosc o permanentă dinamică, aceasta autrenînd după sine și modificări în stabilirea diferitelor variante. De aceea, deși încercarea autoarei de a realiza o viziune globală asupra evoluției teritorial-cronologice a culturii Cucuteni-Tripolie reprezintă un pas înainte în înțelegerea istoriei acestei civilizații, totuși ea e susceptibilă de numeroase îmbunătățiri. O asemenea abordare reală a ansamblului se va putea realiza doar prin aprofundarea cunoștințelor despre fiecare zonă și apoi printr-o tratare comparativă.

În lucrare se întîlnesc și unele sugestii care pot fi urmărite și în arheologia noastră, pentru arealul Cucuteni. Amintim printre altele, rezultatele referitoare la locuințe, unde au fost documentate mai multe tipuri de construcții, inclusiv cu două sau chiar trei nivele (p. 170–171, 247–248, fig. 13 – p. 209 și pl. LIX – p. 273). În lumina acestor noi date obținute în aria tripoliană, ar putea fi reluate și la noi unele interpretări, făcute deja în legătură cu tipurile de locuințe cucuteniene (VI. Dumitrescu, Iuliu Paul, I. T. Dragomir). Apoi, deosebit de importante sînt paginile capitolelor 5 și 6, închinete problemelor legate de structura economico-socială și reprezentările ideologice ale triburilor tripoliene. Multe dintre rezultatele la care au ajuns colegii sovietici pot contribui, prin comparație, la aprofundarea sau chiar elucidarea unor aspecte care preocupă de multă vreme și pe cercetătorii culturii Cucuteni: conținutul și caracterul economiei agricole din acea vreme; tipologia și semnificația amuletelor, pandantivelor și statuetele; obiectele de tip „zornăitoare” („sunătoare”); locuințele de tip sanctuar și altarele (aici discutîndu-se și importante piese descoperite la Trușești); jilțurile – „tron” miniaturale; rolul conurilor de lut; ritualul funerar (inclusiv descoperirile de la Traian); simbolistica unor motive ornamentale și semne de pe ceramică (p. 250–251 și pl. XCII – p. 313).

Totodată, însă, dorința autoarei de a face comparații între fenomenele tripoliene și cele din zonele învecinate, inclusiv din România, nu se bazează întotdeauna pe informații riguroase exacte, ceea ce poate da naștere la nedumeriri și confuzii. Astfel, descoperirea așezării eponime de la Cucuteni nu s-a făcut de abia în 1889, cum se afirmă (p. 167), ci cu 5 ani mai înainte (în 1889 rezultatele cercetărilor de la Cucuteni au intrat în circuitul științific internațional, prin prezentarea lor la Congresul de la Paris). Oricum, prioritatea absolută a descoperirii și comunicării unor materiale de tip Cucuteni-Tripolie aparține – fapt mai puțin semnalat în literatura noastră de specialitate – lui A. N. Kirkor și J. Kopernicki, care au publicat rezultatele cercetărilor lor (întreprinse în actualele regiuni Ivanovo-Frankov și Ternopol) încă din 1878, în revista de antropologie din Cracovia.

Apoi, în documentarea culturii ceramicii liniare în zona dintre Siret și Prut nu există un hiatus, așa cum se înțelege din datele prezentate de E. K. Cerniș (p. 173), fiind de mult cunoscute stațiuni importante, precum cele de la Perieni, Dănești, Glăvănești ș.a.

În tabelul 8 (p. 175), care prezintă cultura Tripolie în contextul manifestărilor culturale dinspre S-E, apar o serie de erori. Astfel, cultura Petrești nu poate fi paralelizată numai cu fazele Cucuteni A₃ și Sălcuța III. Începutul culturii Precucuteni nu e sincronizat cu faza Giulești a culturii Boian (așa cum a stabilit deja cercetarea arheologică românească), ci de abia cu faza Vidra. Cultura Cernavoda I e plasată post-Tripolie CII-γII, când e bine știut că e sincronă cu ultimele etape ale culturii Cucuteni (B și chiar A-B). Tot post-Tripolie CII-γII e plasată și Horodiștea-Foltești, când, de fapt, e vorba de același orizont cultural. Împărțirea teritorială din acest tabel e total eronată: România și Bulgaria sint plasate laolaltă în bazinul carpato-dunărean, or, se știe prea bine că Bulgaria nu e în acest spațiu, ci în cel balcano-dunărean. Pornind de la această confuzie, autoarea plasează cultura Kodjadermen în eneoliticul României, în loc de cel al Bulgariei. În același timp, se rezervă, totuși, o coloană specială Bulgariei și o alta provinciei Moldova din România, deși era mai firesc ca aceasta din urmă să fi fost inclusă alături de celelalte teritorii din bazinul carpato-dunărean.

Referitor la părerile mai recente (reluete și în această lucrare), exprimate de unii arheologi sovietici, despre existența unor așezări tripoliene extrem de vaste, întinse pe sute de hectare și care ar reprezenta adevărate aglomerări urbane, trebuie făcută o precizare. Deși și noi împărțim punctul de vedere că în civilizația Cucuteni-Tripolie se pot sesiza semnele unei tendințe de evoluție spre urbanizare (în sensul incipient al noțiunii), totuși, în cazul de față, asemenea „așezări” vaste, sesizate doar prin aerofotogrametrie și cercetări geofizice, pot să reprezinte în realitate așezări din mai multe etape, situate într-un anumit perimetru; de aceea, o concluzie definitivă, într-o problemă cu implicații atât de importante, nu se poate trage decât pe baza unor săpături exhaustive întreprinse în asemenea stațiuni.

Capitolul 7 prezintă conținutul unor grupe culturale, care au evoluat sincron (parțial sau în totalitate), cu cultura Cucuteni-Tripolie: Bolgrad-Aldeni (de fapt, Stoicani-Aldeni, așa cum e de mult intrată în literatura de specialitate), Zimno-Złota (cunoscută în Polonia drept grupa Lublin-Volinia sau cultura ceramicii cu pictură albă, care evoluează paralel îndeosebi cu faza Cucuteni A-B), Goșța-Verbko-vița (o variantă periferică a culturii Tisa, în zona Voliniei), Tisa, Tisapolgâr, cultura paharelor în formă de pilon, cultura amforelor sferice. Unele dintre acestea (îndeosebi primele două) prezintă un amestec între caracteristici ale culturii Cucuteni-Tripolie și ale unor culturi învecinate, în timp ce altele au trăsături distincte, intrând în contact cu aria Cucuteni-Tripolie doar prin pătrunderi sau importuri reciproce.

Partea a patra (p. 321-333), redactată de N. Ia. Merpert, tratează „Eneoliticul din sudul U.R.S.S. și stepele euroasiatice”. Așa cum arată și numărul redus de pagini rezervat acestui teritoriu deosebit de vast, aici se urmărește doar schițarea unei introduceri în problematica evoluției specifice a triburilor de crescători de animale din zonele de stepă și silvostepă — privite ca intermediar între civilizațiile agricole ale Asiei Centrale și Caucazului pe de o parte și ale spațiului carpato-niprovian, pe de altă parte. Tratarea amplă a culturilor eneolitice din această zonă se va face în același context cu manifestările culturale din epoca bronzului (la baza cărora se află, de altfel), în cadrul a două volume aparte, din aceeași serie ca și prezenta lucrare. În legătură cu fenomenele legate direct de aria Tripolie-Cucuteni, un interes deosebit suscită prezentarea succintă a culturilor Srednii Stog și iamnaia veche, care, din spațiul ocupat inițial (Nipru-Don și respectiv Don-Ural), au cunoscut treptat o vastă expansiune teritorială, legată direct de caracterul predominant pastoral al economiei lor. Autorul stabilește existența a trei variante teritoriale în cadrul primei culturi și a 9 variante în cadrul celei de a doua. Principala deosebire între cele două culturi se găsește în ritul funerar — prima cunoscând doar înmormintările plane,

iar cea de a doua utilizează necropole tumulare. Obiceiul ridicării movilelor funerare își găsește o străveche origine la populațiile de stepă, încă de la începutul neoliticului. De asemenea, cultura Srednii Stog, specifică zonelor de silvostepă, prezintă un caracter mult mai stabil decât cultura iamnaia, de stepă. Se pare că în arealul iamnaia a fost domesticit pentru prima oară calul, ceea ce a contribuit mult la mobilitatea acestor triburi. În peregrinările lor, ele au pătruns mai întâi în arealul Srednii Stog, antrenând și comunitățile acestei culturi la migrațiile care au perturbat Europa sud-estică în mileniul III î.e.n. Infiltrându-se de-a lungul litoralului nordic al Mării Negre, în contact cu populația tripoliană, aceste triburi au dat naștere culturii Usatovo.

La marginea sudică a zonelor de stepă, spre Asia Centrală, a fost conturat grupul cultural Zamanbaba, care se pare că a avut un rol important în transmiterea metalurgiei aramei spre populațiile din silvostepă.

În zona extrem estică a stepelor, în arealul Altai-Minusinsk, s-a format o altă cultură a crescătorilor de animale, Afanasiev. Aceasta, deși practica tot înmormintări chirchite în tumuli, cu morminte adeseori placate cu piatră, se deosebește de grupul învecinat iamnaia, atât prin mormintele colective din curgane, cât și prin ceramică.

Încheierea (p. 332-333), semnată de V. M. Masson, subliniază încă odată specificitatea culturii din cele 4 mari areale geografice ale Uniunii Sovietice în perioada eneolitică. Cultura Tripolie este caracterizată drept o civilizație cu agricultură extensivă (bazată pe regimul pluvial natural), cu practicarea creșterii animalelor și cu păstrarea unui rol important încă al vânătorii.

Lucrarea, printr-o tratare științifică, reflectând stadiul actual al cercetării, reușește să ne dea o imagine de ansamblu asupra principalelor fenomene culturale-istorice ale etapei finale a neoliticului din U.R.S.S., prezentând o importanță deosebită și pentru arheologii români, deoarece înlesnește realizarea unor corelații și comparații cu fenomenele sincrone din spațiul carpato-dunăreano-pontic.

AL. ANDRONIC și N. URSULESCU

IVAN PAVLU, MARIE ZÁPOTOCKÁ, *Bylany*,
Katalog, Secke A, dil. 1, Aú, ČSAV, Praha, 1983,
293 p., 2 hărți

Colectivul de arheologi care s-a ocupat cu investigarea vestigiilor arheologice din cunoscuta așezare de la Bylany, se preocupă acum de publicarea integrală a materialelor arheologice din această stațiune. Reamintim că cercetările arheologice în acest obiectiv au început în anul 1953, au continuat cu unele întreruperi pînă în anul 1979 și au fost conduse și organizate de dr. B. Soudsky. La aceste cercetări au participat arheologi cehi (I. Pavlu, M. Zápotocká), străini și, de asemenea, numeroși specialiști din alte domenii. Întreaga arie locuită de la Bylany corespunde la aproximativ 30, 20 ha, din care au fost cercetate 7, 14 ha. În afara materialelor linear ceramice, au fost descoperite și altele, aparținând eneoliticului, bronzului și perioadei medievale timpurii. Cercetările sistematice de la Bylany oferă un foarte bogat material arheologic, cu o semnificație particulară ce se referă la perioada neolitică europeană, atât din punct de vedere teoretic cât și metodologic.

Publicarea materialului de la Bylany se va face în 5 volume, după cum urmează: primele patru volume descriu pe scurt planurile celor 148 de colibe, 1228 de alte diferite trăsături și aproape 84 000 de obiecte de inventar (inclusiv descrierea lor), iar ultimul volum, al 5-lea, va fi monografia așezării, care va face o analiză pe calculator a descoperirilor și interpretarea materialului, și va fi scrisă într-o limbă de circulație internațională.

Primul volum, apărut în anul 1983, prezintă descoperirile 1-500 din secțiunea A. Volumul 2 va cuprinde restul pieselor neincluse în acest volum din aria A, volumul 3 va cuprinde descoperirile din secțiunea F, iar volumul 4 pe cele din secțiunea B.

Revenind la primul volum trebuie să precizăm că este publicat de Institutul de Arheologie din Praga ca o publicație internă și cuprinde 5 capitole. Primul se referă la așezarea neolitică de la Bylany și cuprinde informații referitoare la: săpăturile dintre 1953—1954, 1955—1967; procesare și documentare 1968—1970; prospecții și săpături în micro-regiune 1971—1976, lista secțiunilor, cataloage și publicații etc. (p. 9—24). Capitolul II (p. 27—41) prezintă un index al descoperirilor realizat sub formă de tabel, iar Capitolul III (p. 43—50) este un inventar al descoperirilor, organizat de asemenea sub formă de tabel statistic. Cel de al IV-lea capitol se referă la ceramica liniară (p. 51—92) și cuprinde printre altele și o descriere statistică a materialului, realizată de O. Soudsky. Ultimul capitol are referiri la ceramica decorată cu împunsături (Stroke pottery).

Lucrarea are și o foarte bogată ilustrație referitoare la complexele de locuire și inventarul arheologic, fiecare figură având un cod numeric, în vederea prelucrării pe calculator, la al cărui program lucrează O. Soudsky.

Apariția acestui prim volum al cercetărilor de la Bylany este deosebit de importantă, deoarece aduce în discuție materialul arheologic din cea mai mare așezare liniară-ceramică din Europa centrală, care suscită în cel mai înalt grad interesul tuturor preistoricilor.

CORNELIA-MAGDA MANTU

* * * **PAMIETNIK MUZEUM MIEDZI** (Memoriile Muzeului aramei), Okregowe Muzeum Miedzi w Legnicy (Muzeul Județean al Aramei din Legnica), Wydawnictwa towarzystwa przyjaciół nauk w Legnicy, tom I, Legnica, 1982, 271 p., volum dedicat jubileului de 20 de ani ai Muzeului aramei din Legnica și a 25 de ani de la descoperirea zăcămintelor de aramă din zona respectivă.

În acest volum, apărut sub redacția prof. dr. Zbigniew Bukowski, director adjunct al Institutului de Istoria Culturii Materiale din Varșovia, sînt cuprinse 18 contribuții ale arheologilor polonezi, care au participat la conferința internațională cu tema „Metalurgia cuprului și a bronzului în mileniul al II-lea pînă la mijlocul mileniului I î.e.n.”, manifestare științifică organizată între 13 și 17 noiembrie 1979 în orașul Legnica din Silezia Inferioară de către Institutul de Istoria Culturii Materiale din Varșovia din cadrul Academiei de Științe din Polonia și Muzeul Județean al Cuprului din Legnica. Comunicările participanților din străinătate au fost tipărite în *Archeologia Polski* (XXVII, 1982), respectiv din R. S. Cehoslovacia, Austria, Republica Democrată Germană, Republica Federală Germania și Berlinul occidental.

Conferința aceasta internațională prilejuită de importanțele descoperiri din așezarea deschisă a culturii Lausitz de la Grzybiany de la Legnica, de la sfîrșitul mileniului al II-lea pînă la mijlocul mileniului I î.e.n., în cuprinsul căreia s-a găsit una din cele mai mari turnătorii de bronz din secolele VII—VI î.e.n. din Europa Centrală, a permis cunoașterea stadiului actual al cercetărilor în domeniul metalurgiei cuprului și bronzului din această parte a Europei.

În introducerea la volum Z. Bukowski a scos în evidență principalele rezultate la care au ajuns specialiștii străini și polonezi relativ la metalurgia cuprului și bronzului din spațiul respectiv în lungul interval de timp dintre neolitic și prima epocă a fierului inclusiv.

În ceea ce privește articolele arheologilor polonezi din prezentul volum, demn de remarcat este faptul că, pe lângă datele de ordin arheologic, sînt folosite din plin și acelea ale analizelor fizico-chimice, fără de care nu poate fi vorba de o cercetare modernă în domeniul metalurgiei cuprului și bronzului. În această privință, tratarea interdisciplinară a temei respective, poate constitui un model și pentru alte regiuni ale Europei, în care, în ciuda bogăției în minereuri, îndeosebi de cupru, și produse din aramă și bronz, lipsesc sau s-au făcut încă puține cercetări cu asemenea caracter.

În cele ce urmează vom prezenta, pe scurt, principalele contribuții din articolele publicate în acest volum al Muzeului

Județean al Aramei de la Legnica, ținînd seama de cronologia descoperirilor și de repartitia lor geografică. Astfel, relativ la metalurgia cuprului, s-a scos în evidență pentru regiunea de la nord de Carpați numărul redus al obiectelor de aramă din vremea șnurceramicii și intensificarea lor în perioada post șnurceramicii, cînd piese de podoabă, respectiv spiralele din sîrmă cu capătul lățit în formă de frunză de salcie (*Weidenblatt*), au un stil propriu, fiind discutate locul lor de origine și grupul de cultură căruia îi aparțin (A. Kempisty).

Obiecte de metal de la începutul epocii bronzului din sud-estul Poloniei, în număr mai mare ca acelea din neoliticul târziu, îndeosebi podoabe și mai puțin unelte și arme, prezintă anumite forme și particularități tehnologice (cupru-arsen), care se întîlnesc nu numai în Europa Centrală, ci și în Peninsula Balcanică, Orientul Apropiat și Caucaz (J. Machnik).

Analizîndu-se producția de obiecte de bronz din prima fază a epocii bronzului din Polonia, s-au deosebit produsele locale de bronz, respectiv arme, piese de podoabă și de harnașament, considerate ca atare de J. Kostrzewski, de cele importate, parvenite prin relații de schimb din Cehoslovacia, Ungaria, Saxonia, Turingia, Mecklenburg, Brandenburg, Austria, Elveția, Anglia, Irlanda, centrul și nordul Italiei și, probabil, și Grecia, scoțîndu-se în evidență rolul culturii Aunjetitz, ai cărei purtători posedau cunoștințe deosebite în domeniul metalurgiei bronzului, cum o atestă numeroasele analize chimico-spectrografice, în curs de executare, ale pieselor din perioadele I și II ale epocii bronzului din Polonia (Wanda Sarnowska).

Din prezentarea evoluției metalurgiei cuprului și bronzului în Polonia, din eneolitic și pînă la sfîrșitul primei epoci a fierului, s-au putut desprinde particularitățile acestei evoluții în diferite regiuni ale Poloniei (Marek Gedl). Astfel, după primele începuturi din neoliticul mijlociu ale turnării cuprului importat din sud, din vremea culturii Lengyel, această activitate decade către sfîrșitul neoliticului, ca apoi să se dezvolte metalurgia bronzului, în cadrul culturilor Aunjetitz, Prelausitz și Lausitz, producîndu-se de către centrele metalurgice locale diferite piese, cu legături în centrele metalurgice de la Dînărea mijlocie și din nord, un loc aparte ocupîndu-l grupul silezian al culturii Lausitz și apoi acela din Pommerania, Polonia Mică și din alte regiuni ale Poloniei. Această evoluție a continuat și în prima epocă a fierului (750—700 î.e.n.), sub influența cercului est-hallstattian și, ceva mai tîrziu, în Hallstatt-ul D în Polonia Mare, Pommerania și Kujawia, după care o dată cu trecerea la epoca La Tène decade în secolul V î.e.n., în urma înlocuirii bronzului prin fier.

O deosebită importanță prezintă rezultatele unor cercetări în așezări cu resturi semnificative pentru metalurgia bronzului. Astfel, prin săpăturile intensive din așezarea deschisă a culturii Lausitz de la Grzybiany, voir Legnica, un centru important pentru metalurgia bronzului și schimburi, s-a identificat în stratul al doilea al așezării un mare complex de turnătorie cu un bogat material în legătură cu turnarea și prelucrarea cuprului și a aliajelor sale, datat în Hallstatt-ul C—D, datare care urmează să fie precizată și prin determinări dendrocronologice și C_{14} (Zbigniew Bukowski). În ceea ce privește locurile de proveniență ale materiei prime pentru aramă s-au avut în vedere împrejurimile de la Bolelawiek, Nowy Kościół și Złotoryce, iar pentru cositor Ungaria sau nordul Boemiei, datîndu-se cartierul de lucru al metalului de la Grzybiany, aflat într-un teren mlăștinos și inundabil de la marginea lacului, în secolele XII—IX î.e.n. sau XI—VIII î.e.n. (Leszek Gajewski). Tot în legătură cu descoperirile de la Grzybiany, pe baza analizelor fizice, cu raze Röntgen, diferențial termice, termogravimetrice și diferențial termogravimetrice, efectuate pentru numeroase fragmente din forme de turnat și îndeosebi bucăți de material brut, s-a precizat constituția lor, vederile defectoscopice ale formelor de turnat au permis să se determine forma obiectelor turnate, iar analizele termice ale materiei prime să se identifice componenta cea mai importantă (Zdzisław Hensel).

Problema turnătoriilor de bronzuri din Polonia a constituit obiectul și al altor articole, conținînd numeroase date noi pentru perioade mai tîrzii ale metalurgiei bronzului, respectiv Hallstatt C, Hallstatt D și trecerea către începutul La Tène-ului. În ceea ce privește Hallstattul C, prin cercetările

efectuate la turnătoria de bronzuri din aşezarea culturii Lausitz de la Bnin, voiv. Poznan, din sudul Poloniei Mari, s-au scos în evidenţă atât particularităţile producţiei locale de bronzuri din acest loc, cât şi avantajele obţinute prin schimburi, datorită situaţiei lui pe o importantă arteră de circulaţie, corespunzătoare unei ramificaţii a „drumului chihlimbarului“ (Jerzy Fogel). Hallstatt-ului D îi aparţine turnătoria de la Juszkowo, voiv. Gdansk, în cuprinsul căreia au fost deosebite patru grupe de forme de turnat (Janusz Podgórski), iar trecerii de la Hallstatt-ul D la începutul La Tène-ului turnătoriile de la Zwada, voiv. Tarnobrzeg, în care s-au produs, printre altele, şi cercei de tip scitic (Jan Mihalski), bronzul de cositor conţinând şi un mic adaos de plumb şi antimoni, şi de la Tarlawi, voiv. Suwalki, din sud-estul Poloniei, ale cărei bronzuri de cositor, conţineau, pe baza analizelor spectrografice şi cu difracţie, plumb şi alte impurităţi naturale din materia primă şi într-un caz chiar aur în procent de 0,05 (Adam Waluś).

O atenţie corespunzătoare a fost acordată în alte două articole problemelor metalurgiei bronzului din Silezia. În primul din acestea, relativ la obţinerea şi prelucrarea metalului topit în Silezia Superioară la începutul epocii fierului, se pune, printre altele, problema obiectelor de podoabă din plumb din descoperiri ale culturii Lausitz, admiţându-se posibilitatea extracţiei de plumb din depunerile locale de către purtătorii grupului Czeszochowa-Gliwice al culturii Lausitz (Elżbieta Szydłowska). În cel de al doilea, privind metalurgia bronzului din cadrul culturii Lausitz din Silezia, sînt tratate rolul şi locul Sileziei, cu minereuri de cupru şi cositor, în evoluţia metalurgiei bronzului la purtătorii culturii Lausitz, lipsind totuşi dovezi concludente despre folosirea minereurilor de cupru locale aici în vremea acestei culturi, apoi organizarea şi conţinutul producţiei metalurgice în Silezia, admiţindu-se separarea meşteşugului de turnător şi, în fine, consecinţele sociale şi culturale ale evoluţiei metalurgiei bronzului în Silezia, susţinându-se că în prima fază activitatea metalurgică nu a dus la schimbări esenţiale în domeniul economiei, la care au contribuit dezvoltarea contactelor pentru schimburi şi separarea meşteşugului de turnător (Boguslav Gediga).

La fel, s-a acordat atenţia cuvenită metalurgiei bronzului din cultura est-pommeraniană, din Hallstatt-ul D şi La Tène-ul timpuriu şi mijlociu, dezvoltată pe substratul culturii Lausitz, dar şi în legătură uneori cu unele modele est-alpine, cultură care se remarcă prin nivelul înalt al turnării podoabelor de corp şi vestimentare din bronz, precum şi al producerii de plătoşe din bronz din verigi prinse cu agrafe, dintre care un exemplar s-a găsit în Gotlanda (Leon Luka). Pe baza cercetărilor efectuate, s-a putut preciza, că produsele de bronz ale acestei culturi s-au răspândit în teritoriul culturii Lausitz, în special în Chelmino, Kujawia şi în Polonia Mare, precum şi în aria culturii vestbaltice a mormintelor tumulare.

În continuare, tratîndu-se problema metalurgiei bronzului din Bronzul tîrziu şi Hallstatt-ul timpuriu din nord-estul Poloniei Mari şi Kujawia, s-au urmărit rezultatele obţinute în acest domeniu cu prilejul cercetărilor din aria de răspîndire a aşezărilor întărite de tip Biskupin, dintre care se remarcă în primul rînd, prin numărul mare de descoperiri, atelierele de turnătorie de la Biskupin, ale căror produse din bronz au fost supuse unor diverse analize fizico-chimice, pe baza cărora s-a putut stabili tehnica turnării pieselor respective prin procedeul cerei pierdute (Janusz Ostoja-Zagórski). În afară de aceasta, avîndu-se în vedere faptul că în aşezarea de la Biskupin puteau funcţiona în acelaşi timp mai multe ateliere, cu o producţie anuală de circa 30 kg fiecare, s-a dedus că această producţie putea ajunge aici pînă la 100–150 kg.

Alte rezultate au fost prezentate în articole privitoare la metalurgia bronzului în nord-estul Poloniei şi în regiunea Oderului Mijlociu. În ceea ce priveşte nord-estul Poloniei, s-au scos în evidenţă, pentru epoca bronzului, corespunzătoare intervalului dintre Bronzul D şi Hallstatt-ul D, legăturile cu centrele metalurgice locale Kaşubiş, Sambiş şi din Polonia Mare şi Mică, precum şi influenţa predominantă a cercului nordic (Jan Dąmbrowski). Pentru metalurgia din zona Oderului Mijlociu, analizîndu-se diferenţele categorii de izvoare din zona respectivă (descoperirile în legătură directă cu turnătoriile, depozitele de bronzuri, aşezări, morminte

şi descoperiri întîmplătoare), s-a reliefat importanţa deosebită a prelucrării bronzului în aşezarea hallstattiană întărită de la Wicina, voiv. Zielona Góra, activitate ilustrată prin circa 3 000 obiecte întregi şi fragmentare din bronz, care atestă o producţie intensivă în acest domeniu (Adam Koldzieski).

În fine, prezintă un deosebit interes şi datele privitoare la mormintele de incinerare ale turnătorilor de bronzuri ai culturii Lausitz din Polonia, conţinînd piese pentru turnat, care ilustrează, şi pe această cale, o dezvoltare puternică a metalurgiei bronzului la aceste populaţii din Bronzul III pînă în Hallstatt inclusiv, îndeosebi în Bronzul V (Tadeusz Malinowski).

Toate contribuţiile din articolele publicate în volumul I al Memoriilor Muzeului Aramei din Legnica atestă pe de o parte nivelul ridicat, interdisciplinar, la care se lucrează în Polonia pentru lămurirea problemelor din domeniul metalurgiei cuprului şi bronzului, iar pe de alta necesitatea continuării cercetărilor pentru o mai bună precizare a unor probleme încă insuficient elucidate. În orice caz, activitatea deosebit de meritorie desfăşurată în acest domeniu de specialiştii polonezi poate constitui un imbold şi pentru arheologii români, de a intensifica cercetările interdisciplinare pentru lămurirea problemelor de bază, care se pun în legătură cu metalurgia cuprului şi bronzului, cu atât mai mult, cu cît, pe lângă bogăţia minereurilor de cupru din spaţiul carpatodunăreano-pontic, există şi numeroase materiale arheologice, care atestă dezvoltarea metalurgiei cuprului în eneolitic şi a bronzului, cu începere din Bronzul mijlociu, atingînd maximum în Hallstattul timpuriu, cum o dovedesc numeroasele descoperiri de depozite şi unele mari turnătorii din Transilvania, dintre care un loc de frunte îl ocupă, fără îndoială, aceea de la Uioara de Sus din Hallstatt-ul A₁, care, prin greutatea şi mulţimea pieselor, ocupă al doilea loc în Europa, după depozitul de la Bologna-San Francisco. În această privinţă, determinările chimice făcute mai demult şi recent şi analizele spectrale de la laboratoarele de la Stuttgart şi Cluj-Napoca, precum şi din alte localităţi din România, constituie o bază, de la care se poate pleca, lărgind-o şi amplificînd-o prin noi analize.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA

TIBERIU BADER, *Die Fibeln in Rumänien*, Prähistorische Bronzefunde, Abt. XIV, Bd. 6, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1983, VIII + 144 p. + 62 planşe.

Iniţiativa de a publica, după criteriile unitare, toate obiectele de bronz din Europa, Orientul Apropiat şi din unele regiuni ale Asiei, de la cele mai vechi şi pînă în secolul al VI-lea î.e.n., s-a bucurat de o unanimă apreciere în rîndul arheologilor din lumea întreagă. Colecţia Prähistorische Bronzefunde (PBF), publicată sub egida Uniunii Internaţionale de Ştiinţe Pre- şi Protoistorice, afiliată la UNESCO, şi editată prin grija renumitului profesor Hermann Müller-Karpe, oferă specialiştilor în istorie veche o importantă categorie de izvoare-documente, clasificate pe categorii de obiecte şi însoţite de studiul critic al funcţiei, cronologiei şi răspîndirii fiecărui tip în parte.

După volumele *Die Äxte und Beile in Rumänien* de Alexandru Vulpe (1970, 1975) şi *Die Sicheln in Rumänien* de M. Petrescu-Dimboviţa (1978), lucrarea lui T. Bader este cea de a treia carte, referitoare la România, care apare în această prestigioasă colecţie. Cartea are următoarea structură: Prefaţă (p. V–VI); Cuprins (p. VII–VIII); Introducere (p. 1–7); Corpus al descoperirilor, în care fibulele sînt clasificate, descrise şi discutate în funcţie de următoarele tipuri (fiecare cu mai multe variante): Peschiera (p. 8–12, nr. 1); Grossmugl (p. 12–15, nr. 2); Unter-Radl (p. 15–21, nr. 3–7); Bădeni (p. 21–22, nr. 8); fibulă în formă de arcuş de vioară, falsificată (p. 22, nr. 9); Čaka (p. 22–25, nr. 10–11); Orlea (p. 25–27, nr. 12); Röschitz-Sanisla (p. 27–31, nr. 13–14); Gemainlebern (p. 32–35, nr. 15–18); Bohdalice (p. 35–38, nr. 19–21); Guşteriţa (p. 38–

39, nr. 22); Sebeş (p. 39—41, nr. 23—24); fibule Posamanterii de tip Rimavska Sobota și Suseni (p. 41—56, nr. 25—85); fibule-ochelari de tip Santa Lucia, Haslau-Regelsbrunn, „mit Achterschleife“ (p. 56—71, nr. 86—127); fibule în formă de arc, cu două resorturi și cu piciorul triunghiular, în formă de clepsidră, de scut beotic, cu nodozități pe arc, cu arcul torsionat (p. 71—93, nr. 128—254); fibule în formă de arc, cu un singur resort, de tip Donja Dolina, Poiana, „mit Bügelkugeln“ „mit Wulstringverziertem Bügel“, „mit Sanguisugabügel“ etc (p. 93—108, nr. 255—344); fibule în formă de barcă de tip Bologna Arnoaldi, Kisravazd, Gogoşu etc. (p. 108—115, nr. 345—359); fibule singulare de origine italică (p. 115—118, nr. 360—371); „Bogenscharnierfibeln“ cu picior dreptunghiular și de tip Strbci (p. 118—120, nr. 372—381); fibule de tip neprecizat (p. 120—123, nr. 382—428). Textul mai cuprinde: Lista prescurtărilor (p. 126); Prescurtări bibliografice (p. 127—133); Lista muzeelor și colecțiilor din România și alte țări, cu indicarea numărului din Corpus al fibulelor (p. 134); Listă a localităților din România, cu indicarea denumirilor lor în limba maghiară și germană (p. 135); Indice de locuri (p. 136—144).

Lucrarea este rezultatul unei documentări vaste, quasi-exhaustive, care a necesitat timp de șase ani. Cu prețul unor eforturi deosebite, autorul a reușit nu numai să adune și să consulte aproape toată literatura de specialitate referitoare la problema tratată, dar și să studieze „pe viu” materialul aflat în diferite muzee și colecții particulare, din România sau din alte țări. Toate exemplarele accesibile dintre cele 444 de fibule cuprinse în lucrare au fost desenate personal de către autor, desenele deja publicate dovăduindu-se, în numeroase cazuri, incorecte. Au fost preluate din publicațiile mai vechi numai desenele acelor piese, ale căror originale nu au mai putut fi găsite sau nu au fost accesibile autorului. Seriozitatea documentării este atestată și de faptul că autorul a consultat, pe lângă literatura de strictă specialitate, și vechile publicații de cultură și de istorie locală, monografiile unor județe și orașe, diferite inventare, cataloage, rapoarte și anuare, în special ale muzeelor din Transilvania, ca și unele anuare vechi școlare, care s-au dovedit, nu odată, a fi importante surse de date, privind descoperirile arheologice, ieșite la iveală încă în secolul trecut.

În această ordine de idei merită să se menționeze faptul, subliniat de autor, că cea mai veche descoperire de fibulă de la noi, cea de la Vaidei, jud. Hunedoara (nr. 108), datează din anul 1834, dar aproximativ jumătate din totalul exemplarelor cunoscute astăzi a fost descoperit în urma săpăturilor și cercetărilor arheologice de mare amploare, desfășurate în noua epocă istorică de după 1944.

Lucrarea tratează fibulele din perioada tîrzie a epocii bronzului și din prima epocă a fierului, care pot fi datate în intervalul cuprins între secolul al XIII-lea (Bronz D) și prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n. (Hallstatt D2). Cele mai multe piese au fost confecționate din bronz, dar există și exemplare din fier sau argint. La unele tipuri de fibule se observă combinarea a două metale: bronzul și fierul. În funcție de modul de construcție, fibulele au fost împărțite în trei grupe tipologice principale, în cadrul cărora autorul stabilește numeroase tipuri și variante, ajungându-se la o clasificare nuanțată, în multe privințe originală. Fibulele nu sînt discutate izolat, ci în strînsă legătură cu contextul mai larg, cultural-istoric, din care provin. În această privință, pe lângă permanentele referiri din textul Corpus-ului la apartenența culturală și cronologică a descoperirilor, sînt foarte bine venite succintele precizări din Introducere, completate de un cuprinzător tabel sinoptic (fig. 1). De asemenea, autorul acordă o deosebită importanță condițiilor de descoperire, contextului nemijlocit din care provin piesele studiate. Este foarte semnificativ, în acest sens, că cele mai multe fibule (176, aproximativ 40%) provin din morminte, o bună parte a lor (126, cca 28%) face parte din componența unor depozite și numai foarte puține (18, cca 4%) fiind descoperite în așezări. Din nefericire, în cazul relativ multor exemplare (124, cca 28%) nu se cunosc condițiile de descoperire, cele mai multe dintre acestea provenind, foarte probabil, din morminte deranjate. Este foarte interesantă constatarea autorului potrivit căreia anumite tipuri de fibule (cele în formă de ochelari, de pildă) apar atît în mormintele de bărbați cît și în cele de femei, alte tipuri însă provin numai

din mormintele de bărbați sau de femei (fibula Posamanterii, de exemplu, se cunoaște numai din morminte de bărbați).

După descrierea fiecărei fibule sînt discutate condițiile de descoperire, ca și contextul arheologic, din care provin piesele. În cazul mormintelor, de pildă, se precizează apartenența culturală și cronologică, ritul și ritualul de înmormintare, inventarul funerar. De asemenea, în cazul depozitelor sînt analizate și piesele componente ale acestora. Se indică, în sfîrșit, locul de păstrare (colecția, nr. de inventar) al piesei, ca și bibliografia referitoare la ea. Cele mai multe piese sînt ilustrate, numerotarea lor în cuprinsul planșelor corespunzînd cu cea din Corpus. La fiecare tip de fibulă, pe lângă descoperirile din România, sînt menționate și exemplarele analoage, în special din regiunile învecinate, atrăgîndu-se totodată atenția și asupra frecvenței tipului respectiv. Se discută apoi funcția tipului în cauză, scoțînd în evidență faptul că, pe lângă scopul practic, unele fibule au servit și ca obiecte de podoabă. O importanță deosebită este acordată cronologiei fiecărui tip în parte. Autorul nu a preluat fără critică datările deja stabilite pentru diferitele tipuri, ci, în funcție de poziția cronologică a complexelor arheologice din care provin fibulele din România, a încercat să precizeze rîstimpul în care acestea au fost folosite în spațiul carpato-dunărean. Analiza răspîndirii fiecărui tip (cf. și pl. 40—52; hărți) a permis stabilirea unor arii primare, cu frecvență mare de descoperiri, precum și a unor arii marginale, cu descoperiri rare sau chiar izolate. În cadrul ariei de răspîndire a tipurilor, autorul a încercat să deosebească diferite zone și subzone, corespunzătoare unor grupuri culturale. Pe baza studiului atent al ariilor de răspîndire s-a ajuns la concluzia că unele tipuri (Grossmugl, Gemainlebern, Čaka, Posamanterii etc.) pot fi considerate ca central-europene, altele însă (fibulele-ochelari și cele în formă de arc), răspîndite mai ales pe teritoriul României, Iugoslaviei, Bulgariei și Greciei, trebuie socotite mai degrabă ca sud-est europene-balkanice. Alte grupe au, în sfîrșit, o origine nordică sau italică.

Departea de a fi un simplu repertoriu al fibulelor descoperite pe teritoriul României, cartea care a prilejuit aceste rînduri reprezintă o realizare de seamă, a cărei lipsă s-a resimțit de mult în literatura noastră arheologică. Fibulele, cu o funcție practică, dar purtate și ca obiecte de podoabă, au fost supuse schimbărilor modei, ele putînd oferi, în felul acesta, prețioase puncte de sprijin în datarea complexelor arheologice din care provin. Pornind de la o vastă documentație interpretată critic, în lumina celor mai noi date ale științei, autorul pune la dispoziția specialiștilor nu numai o reușită monografie asupra modestelor ace de siguranță preistorice din România, dar și un prețios instrument de lucru, înlesnind stabilirea vîrstei unor descoperiri viitoare.

Fără a mai insista asupra importanței evidente a cărții lui T. Bader, încheiem cu convingerea că prin publicarea acestui volum în prestigioasa colecție Prähistorische Bronzefunde, o importantă categorie de descoperiri din țara noastră, pînă acum greu accesibilă, va putea intra în circuitul științei internaționale, contribuind la o mai bună cunoaștere în lume a rezultatelor școlii arheologice românești.

ATTILA LÁSZLÓ

TIBOR KEMENCZEI, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. Mit 220 Tafeln und 30 Abbildungen, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984, 208 p. (Archaeologia Hungarica, Series Nova, LI)

T. Kemenczei s-a impus în arheologia maghiară din ultimul sfert de veac ca un harnic cercetător al epocii bronzului și primei epoci a fierului, introducînd în circuitul științei importante descoperiri (necropole și depozite, mai ales), publicate exemplar, autorul tinzînd mereu, în mod vădit, spre interpretări și concluzii istorice. Cartea de față, astfel pregătită, are la bază lucrarea de habilitare, admisă de Academia Maghiară de Științe în anul 1973. Manuscrisul, revizuit spre publicare, a fost încheiat în primăvara anului 1977, unele completări ulterioare fiind operate doar în Ca-

talog și Note. Într-adevăr, ultimele lucrări citate au fost publicate în anii 1976—1977 (printre ele figurând și M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977); referirile la apariții mai recente sînt cu totul sporadice. Atît prin tematică, cît și prin concepție, cartea lui T.K. constituie o continuare a lucrărilor lui N. Kalicz (*Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapesta, 1968) și I. Bóna (*Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapesta, 1975), pe care le completează, realizîndu-se, astfel, un tablou cuprinzător și un sistem cronologic original al întregii epoci a bronzului din Ungaria răsăriteană, mai ales, studiată de toți cei trei autori în contextul larg al epocii bronzului european. În centrul cercetărilor lui T.K. a stat bazinul Tisei superioare și de mijloc, ale cărui legături strîns în epoca bronzului și în Hallstatt cu Podișul Transilvaniei și cu alte regiuni ale spațiului carpato-danubian (scoase în evidență încă în perioada interbelică de V. Párvan și de I. Nestor) fac din cartea aici discutată o lucrare utilă și pentru arheologia românească.

Cartea debutează cu o scurtă introducere (p. 7—8) și cu unele precizări cu privire la începutul epocii tîrzii a bronzului în Ungaria de nord-est (p. 9—11). Urmează capitolele dedicate celor patru culturi tratate: Piliny (p. 12—27), Berkesz (p. 28—39), Kyjatice (p. 40—57) și Gáva (p. 58—86). În cadrul acestor capitole se discută istoricul cercetărilor, așezările, necropolele, ritul și ritualul funerar, inventarul arheologic, probleme de cronologie și periodizare, legăturile cu regiunile mai apropiate sau mai îndepărtate. Textul propriu-zis se încheie cu o interpretare cronologică și istorică (p. 87—95), completată de un tabel sinoptic al cronologiei epocii bronzului și primei epoci a fierului (p. 96). Amplul Catalog (p. 97—189) este compartimentat pe culturi, iar în cadrul acestora sînt prezentate, mai întîi, descoperirile provenite din așezări și necropole ori morminte, iar apoi depozitele de bronzuri. Descoperirile sporadice numai arareori au fost înregistrate. Cultura Piliny (cuprinzînd grupele Zagyvapálfalva și Barca) figurează cu 102 așezări și descoperiri funerare, cultura Berkesz cu 39, Kyjatice cu 61, iar Gáva cu 150. Acelorași culturi le-au fost atribuite 44, 53, 32, respectiv 78 de depozite de bronzuri. Numerele de ordine din Catalog corespund cu cifrele de pe cele două hărți de răspîndire (fig. 1, culturile Piliny și Berkesz; fig. 2, culturile Kyjatice și Gáva). Cartea mai cuprinde Prescurtările (p. 190—191), Bibliografia (p. 192—202) și un Indice de locuri (p. 203—208), urmate de cele 220 de planșe, întregul volum fiind realizat în excelente condiții tipografice.

Autorul își însușește concepția conform căreia trecerea de la Bronzul mijlociu la Bronzul tîrziu este marcată, în Bazinul Carpatic, de migrația dinspre vest a populației culturii mormintelor tumulare, determinînd ascunderea depozitelor de tip Koszider, moment care poate fi datat pe la 1300 î.e.n. Prima fază a Bronzului tîrziu (în continuare: BT), caracterizată ca perioadă de stabilire a noilor veniți, de amestecul lor cu populația locală și de formare a unor culturi noi, este paralelizată cu faza Reinecke Bronze C și datată în secolul al XIII-lea î.e.n. Dacă în această vreme regiunile aflate la vest de Tisa vor intra efectiv în aria culturii mormintelor tumulare carpatice, la est de același rîu elementele de acest fel sînt socotite ca nesemnificative, subliniindu-se, în schimb, supraviețuirea, și în noile condiții, a populației locale. Regiunea Tisei superioare este locuită, astfel, de populația culturii Suciu de Sus, învecinată la sud cu cultura Hajdúbagos (echivalată cu faza „Otomani IV”). Tot acum, în nordul Ungariei răsăritene apare cultura Piliny (faza I), în a cărei moștenire arheologică se observă atît tradiția locală, Füzesabony tîrzie, cît și elemente preluate din cultura mormintelor tumulare. Evoluția culturii Piliny (faza II) continuă și în perioada următoare, BT 2 a (paralelizată cu faza Reinecke Bronze D, respectiv cu etapa de formare, în Europa Centrală, a culturii cîmpurilor de urne), datată, pe baza legăturilor cu Egeea și Italia, în secolul al XII-lea î.e.n. După opinia autorului, spre sfîrșitul BT 1 cultura Suciu de Sus se destramă, dînd naștere culturilor Berkesz și Lăpuș, în care se resimt atît unele influențe ale culturii mormintelor tumulare, cît și altele, răsăritene, de tip Noua. Evoluția celor două culturi (întrunite, în unele locuri, sub denumirea de „Berkesz-Lăpuș”) va continua și în BT 2a, dezvoltînd o puternică metalurgie a bronzului,

ilustrată prin grupul-de depozite Opályi, strîns atașat grupului Uriu, metalurgie care a stat la baza unor intense legături de schimb. Către mijlocul perioadei BT2 are loc o expansiune spre nord și est a culturii „Pecica-Belegiš (-Dubovac tîrzie)” din Banat și Voivodina, determinînd ascunderea depozitelor de tip Opályi. Sub această influență, cultura Hajdúbagos-Otomani IV din regiunea Crișurilor și cultura Berkesz din zona aflată la nord de Barcău vor suferi importante transformări, dînd naștere culturii Gáva. Prima fază a acestei culturi este încadrată în perioada BT 2b, paralelizată cu etapa Reinecke Ha A1 și datată în secolul al XI-lea î.e.n. Datorită influenței și chiar răspîndirii culturii Gáva, în Transilvania apare cultura strîns înrudită „(Lăpuș-) Reci-Mediaș”, formînd „cercul cultural Gáva-Reci-Mediaș”. Continuîndu-se înaintarea spre est („Drang nach Osten!”) a acestei culturi, în bazinul Prutului și Nistrului mijlociu se formează cultura „Goligrad-Kișinev”. Apare, astfel, în spațiul cuprins între Tisa și Nistru, un mare cerc cultural „răsăritean”, compus din culturi (grupe) înrudite, comparabil ca importanță cu cercul cultural al cîmpurilor de urne din Europa Centrală. În aceeași perioadă, schimbări asemănătoare ca amploare au loc și în nordul Ungariei răsăritene, în aria culturii Piliny. Ca urmare a răspîndirii aici a elementelor culturilor cîmpurilor de urne și Lausitz se va forma cultura Kyjatice, fosta arie Piliny dintre Hernád și Bodrog fiind ocupată de cultura Gáva. Evoluția culturilor Gáva și Kyjatice va continua (în cea de a doua fază de dezvoltare a lor) și în perioada BT 3, paralelizată cu etapele Reinecke Ha A2-B1 și datată în secolele X—XI î.e.n. Sfîrșitul epocii bronzului este marcat de pătrunderea unei populații de origine răsăriteană, nord-pontică, determinînd ascunderea depozitelor de tip Hajdúböszörmény. Noul grup, „prescitic” (numit și Mezöcsát), ocupă în prima fază a epocii fierului (paralelizată cu Reinecke Ha B2-C1 și datată în secolele VIII—VII î.e.n.) numai zona de cîmpie, locuită în cea mai mare parte de purtătorii culturii Gáva, care își încheie, astfel, aici evoluția. Se va încheia și evoluția culturii Reci-Mediaș din Transilvania, aria ei fiind înglobată în „cercul de cultură basarabean” („bessarabisch”). În regiunea muntoasă-deluroasă din nordul Ungariei continuă, în schimb, evoluția culturii Kyjatice (faza III), interuptă numai începînd cu cea de a doua perioadă a epocii fierului (paralelizată cu Reinecke Ha C2-D1 și datată în secolele VII—VI î.e.n.), cînd și această zonă va intra în stăpînirea grupului prescitic. De asemenea, în Slovacia răsăriteană și în Ucraina [trans]carpatică va continua și la începutul epocii fierului, evoluția grupului Somotor al culturii Gáva, după cum și în regiunea Prutului și Nistrului mijlociu cultura înrudită „Goligrad-Kișinev” va supraviețui pînă la apariția culturii scitice.

Imaginea istorică înfățișată de autor — mult simplificată în rîndurile de mai sus — este, în multe privințe, apropiată de concepția arheologilor români referitoare la geneza și evoluția civilizației hallstattiene timpurii din spațiul carpatodunărean. Merită atenție, în acest sens, conturarea, și de către T.K., a unui mare cerc cultural (adăugăm: cu ceramică canelată), răspîndit între bazinul Tisei și cel al Nistrului. Ceea ce T.K. nu a avut în vedere este faptul că în cadrul acestui cerc trebuie să distingem descoperirile de tip Gáva-Holihrad (Goligrad) de cele de tip Corlăteni-Chișinău și că la înfățișarea unui tablou general al sfîrșitului mileniului II și începutului mileniului I î.e.n. nu se poate neglija nici apariția, la un moment dat, în unele regiuni ale spațiului carpatoponto-danubian, a complexului cultural cu ceramică incizată și imprimată.

Concluziile autorului, întemeiate pe o minuțioasă analiză comparativă a descoperirilor și observațiilor arheologice ar fi devenit și mai convingătoare printr-o prezentare grafică mai elaborată a argumentelor invocate. Desfășurarea în spațiu a proceselor istorice studiate este, de pildă, greu de urmărit pe cele două hărți publicate (fig. 1—2), foarte schematice, pe care singurele elemente de reper constituie granițele actuale de stat precum și cursul Dunării și al Tisei. Descoperirile sînt cartate oarecum global, pentru fiecare cultură folosindu-se doar două semne, unul pentru a marca așezările și necropolele și altul depozitele. Ar fi fost foarte instructivă, de pildă, cartarea diferitelor tipuri de obiecte de bronz, cărora li se acordă o atenție (și o pondere) deosebită în paginile lucrării. Sînt publicate foarte puține planuri de săpătură și,

practic, nici un profil. Apelul la datele stratigrafice este, de asemenea, rar. Planșele (compuse din desene și fotografii, grupate după locul de proveniență a descoperirilor) nu sînt prevăzute cu scară, dimensiunile pieselor fiind indicate numai în Catalog, ceea ce îngreuiază utilizarea ilustrației. La vasele întregi profilul nu se indică decît în mod excepțional, iar pe baza fragmentelor nu se încearcă reconstituirea grafică a formei căreia îi aparțin. Sintetizarea rezultatelor studiului ceramicii în planșe tipologice pe culturi și faze, ar fi asigurat o mai solidă temelie clasificărilor culturale și cronologice din lucrare. Aceeași observație este valabilă și în legătură cu componența depozitelor. Ar fi fost interesant de demonstrat în planșe și tabele, asocierea diferitelor tipuri de obiecte de bronz și, prin aceasta, individualitatea fiecărui grup de depozite, respectiv a metalurgiei fiecărei culturi, așa cum susține în text autorul. Lucrarea ridică, desigur, numeroase probleme, importante și pentru arheologia românească: raporturile dintre cultura Berkesz, pe de o parte, și culturile Suciu de Sus, „Hajlúbagos—Otomani IV” și Lăpuș, pe de altă parte; formarea și evoluția culturii Gáva și a culturii (grupelor) înrudite din spațiul intra- și extracarpatic (Reci-Medias, Holihrad, la care se mai poate adăuga grupul Grănicești din Podișul Sucevei și descoperirile din bazinul superior al Vistulei și al râului San din sud-estul Poloniei); raportul dintre culturile hallstattiene timpurii și cultura Basarabi (confundată de autor cu un fenomen basarabeian); rolul elementului răsăritean, nord-pontic, în istoria spațiului carpatic din secolele XIII—VII î.e.n.; cronologia absolută a bronzului tîrziu și a începutului epocii fierului; terminologia etc. Asupra unora din aceste probleme vom putea reveni sperăm, cu alt prilej.

ATTILA LÁSZLÓ

* * * *VESTIGIIILE RUPESTRE DIN MUNȚII BUZĂULUI*, Arhivele Statului Buzău, Buzău, 1980, 86 pagini

Volumul, apărut sub egida Arhivelor Statului din Buzău, este alcătuit din mai multe părți. Partea întâi cuprinde comunicările prezentate la sesiunea din 28 mai 1980, cu ocazia împlinirii a 2050 de ani de la crearea primului stat dac centralizat și independent de sub conducerea lui Burebista. Partea a doua prezintă un repertoriu al vestigiilor rupestre din Munții Buzăului, iar partea a treia este constituită dintr-un mic repertoriu arheologic al zonei. Acestea sînt urmate de un indice de toponime.

În prima parte, autorii fac un scurt istoric al cercetării, trecînd în revistă lucrările care s-au ocupat cu studierea locuințelor, micilor locuri de cult, adăposturilor și punctelor de observație rupestre, care conservă anumite reprezentări. Alexandru Odobescu a fost primul care s-a interesat de această problemă. În anul 1871, el inițiasă un chestionar care a fost difuzat în toată țara prin intermediul Ministerului Instrucțiunii Publice. Din răspunsurile primite, Odobescu a aflat de existența acestor lăcașuri, fapt ce l-a determinat să viziteze locurile împreună cu pictorul elvețian Henri Trenk, care a făcut unele desene și relevee ale obiectivelor. Urmează apariția în anul 1892, a volumului „*Dicționarul geografic, statistic și istoric al județului Buzău*”, alcătuit de Bazil Iorgulescu, cu descrieri și observații asupra unor inscripții pe care le și descifrează. Problema este reluată în anul 1924 de N.A. Constantinescu, apoi în volumul de *Documente privind istoria României*, B, *Țara Românească*, precum și de N. Stoicescu în *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*. Potrivit ultimelor cercetări, publicate în volumul de față, numărul „așezărilor rupestre” sau „locuințelor rupestre” se cifrează la 29. Obiectivele sînt împărțite în patru categorii, avînd în vedere poziția lor cronologică:

1. „Fundul Peșterii” sau „Peștera” (sat Nuc, comuna Bozioru) se datează în secolele VI—IV î.e.n., pe baza inciziilor de pe pereți reprezentînd 12 pumnale tip „akinakes”, 9 vîrfuri de lance și 7 vîrfuri de săgeți. Analizînd tipologia celor trei tipuri de „akinakes” reprezentate și făcînd comparații

cu piese descoperite în țară, V. Drămbocanu consideră că sînt specifice secolelor VI—IV î.e.n. și că desenele sînt făcute după piese care au aparținut unei populații geto-dacice (p. 18). Celelalte două categorii de obiecte desenate, vîrfurile de lance și săgețile, indică similitudini cu piese provenind din moriminte și depozite datate la sfîrșitul primei epoci a fierului.

Sondajul arheologic practicat în peștera amintită, care ar fi trebuit să aducă soluționarea măcar relativă a cronologiei, nu este elocvent. S-au găsit mai multe straturi de pămînt, cu două niveluri de locuire, cu urme de amenajare a podelei, două lutuieci, dar fără nici un fel de indiciu arheologic (ceramică, unelte, arme, oase, obiecte de podoabă etc.) Explicația dată de autor (V. Drămbocanu) este că vasele și uneltele avînd în vedere zona de munte și de pădure în care se află situată așezarea, erau confecționate din lemn și nu s-au putut păstra, sau că, după utilizare, resturile erau aruncate în vale — unde nu s-a practicat, din păcate, nici un sondaj (p. 20) (!).

2. „Peștera lui Iosif” și alte 5 peșteri sînt atribuite secolelor III—V e.n., datorită reprezentării peștelui, cel mai vechi simbol paleocreștin (specific secolelor II—IV e.n.) și a crucii latine cu capetele lățite (în peștera lui Iosif). Pentru aceste peșteri nu s-au mai făcut sondaje arheologice, elementele citate mai sus fiind considerate de autor ca suficiente pentru datare (p. 21).

3. Un număr de patru peșteri este trecut în categoria celor săpate și folosite în perioada secolelor XIII—XIX, datarea bazîndu-se pe inscripții murale și mențiunile din documentele medievale (de pildă pentru „complexul rupestru de la Nuc”), care se referă la unele ctitorii domnești, la legăturile schiturilor cu satele de moșneni, dar și la rolul lor în viața socială, economică și culturală.

4. „Locuințe rupestre”, nedatabile din cauza lipsei oricărui element cronologic. Tot aici se încadrează și peșterile distruse sau reamenajate.

Pentru stabilirea cronologiei în lipsa altor dovezi, autorii apelează la toponimie, din care desprind elementele de originetraco-getică, precum și la tradiția orală, potrivit căreia peșterile ar fi fost săpate de către geți și că au avut, în veacurile trecute rolul de adăpost vremelnic al populației în fața năvălitorilor.

Partea a doua a volumului cuprinde un repertoriu al „vestigiiilor rupestre”, cu o prezentare a cadrului și locului în care se află, o scurtă descriere a interiorului — pentru unele din ele făcîndu-se și cite o schiță — iar în cazul cînd există inscripții, este dată și transcrierea lor în alfabetul latin. Este păcat că nu s-a făcut un decal după fiecare inscripție care poate ar fi relevant și alte elemente ce nu au putut fi sesizate de autori.

Partea a treia este un microrepertoriu arheologic al zonei, unde sînt semnalate descoperiri din neolitic și pînă în secolele VIII—XI e.n., dar fără nici un fel de ilustrație.

Ultima parte, a patra, este alcătuită dintr-un indice toponimic pentru comunele Bozioru, Brăești și Colți, pe teritoriul cărora sînt „locuințele rupestre” iar volumul se încheie cu o hartă a acestor vestigii din Munții Buzăului.

Lucrarea se înscrie într-o categorie aparte, dacă avem în vedere că obiectivele de acest gen sînt relativ puține la noi. Alături de acestea din Munții Buzăului, astfel de descoperiri s-au mai făcut și în masivul de cretă de la Basarabi, unde s-au păstrat urmele unui loc de cult similar cu texte în limba slavonă și chirilică¹. Grote cu reprezentări rupestre, de interes arheologic au mai fost descoperite pe teritoriul județului Gorj (la Runcu, Vaidei „Peștera oilor”, Baia de Fier și Polovragi); vîrsta lor a fost mult discutată, deși în unele grote s-au descoperit și cioburi neolitice. Au fost atribuite paleoliticului (C. S. Nicolăescu-Plopșor), neoliticului și chiar eneoliticului (H. Breuil)². Se impunea și aici un sondaj arheologic, care să aducă precizări cronologice. Recent a fost descoperită o peșteră cu picturi

¹ R. Florescu, H. Daicoviciu, L. Roșu, *Dicționar enciclopedic de artă veche a României*, București, 1980, p. 294.

² I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, Sonderabdruck, Darmstadt, 1933, p. 29—30.

rupestre la Cuciulac, județul Sălaj, atribuită de descoperitori (cu semnul întrebării) paleoliticului³.

Subliniind încă o dată rolul sondajelor arheologice, atragem atenția asupra faptului că, autorii prezentului volum ar fi trebuit să manifeste mai multă prudență în atribuirea vechimii, precum și o mai mare grijă pentru formă (folosirea repetată a termenilor „așezare rupestră”, „locuință rupestră” pentru unele obiective este neadevătată; lipsa decalcurilor pentru inscripții)⁴.

În orice caz, prin noutatea investigației — cu toate lacunele subliniate —, lucrarea reprezintă o încercare meritorie, care deschide un drum și care poate fi perfectibilă

CORNELIA-MAGDA MANTU

• • • *REVUE NUMISMATIQUE*, VIe série, tome XXVI, 1984, 315 p. și 16 planșe

Prestigioasa revistă de numismatică publicată cu concursul Centrului Național de Cercetări Științifice al Franței, rod al unui harnic colectiv de numismați, cuprinde o serie de studii, care tratează atât descoperirile monetare, cât și caracteristicile, aria de răspândire și atelierul de batere a monedelor, precum și problemele de sigilografie. Lucrarea cuprinde 18 articole precum și o rubrică de recenzii și un indice.

Primul studiu care este semnat de Francois Delamare, Pierre Montmitonnet și Cecile Morrisson, fiind intitulat „O aproximare mecanică a baterii monedelor: aplicații la studiul evoluției formei solidului bizantin în atelierul din Constantinopol, Cartagina și Siracuza” (p. 7—39). Analiza și modelarea datelor mecanice a baterii (deformarea, scurgerea forțată, energia necesară) și a influenței lor asupra geometriei pieselor este aplicată la moneda de aur bizantină din secolele V—XI, permițând interpretarea evoluției formelor (flanuri largi sau din globule, concavitatea), ca soluții destinate adesea — în funcție de schimbările de compoziție a aliajului — să economisească energie și să reducă uzura ștanțelor.

Pentru atelierul din Constantinopol și Siracuza cauza inovațiilor este clară: întărirea aliajelor monetare prin adăugarea unor metale mai puțin nobile. La Cartagina situația nu este cunoscută. În final se prezintă bibliografia, lista planșelor cuprinzând evoluția geometriei monedelor de aur bizantine din secolele V—XII.

Al doilea studiu este semnat de Josette Elayi și este intitulat „Simbolurile puterii militare pe monedele Byblosului” (p. 40—47). Printre orașele feniciene, Byblosul a exprimat într-o manieră particulară puterea sa militară în cadrul monetărilor sale. Simbolurile utilizate și ordinea lor de apariție furnizează informații asupra trimerei giblite, echipamentului soldaților și a armelor lor; corpurile de elită („hopliții”) au fost fără îndoială alcătuite din soldați ai armatei terestre utilizați de asemenea și în lupta navală; corpurile de soldați „à la xavosa” au fost mai puțin importante, cu siguranță. Apariția simbolurilor reproduse din repertoriul militar au confirmat opinii mai vechi asupra monetăriei respective din cel de al treilea sfert al secolului al V-lea î.e.n. Introducerea acestor simboluri, care au trebuit să capete un loc constant în toate registrele iconografice ulterioare a marcat desigur o importanță schimbare internă în orașul în care gibliții erau singurii care foloseau această monedă în circulația locală. Mai știm prin intermediul autorilor antici că Byblosul, foarte slăbit în timpul primei jumătăți a primului mileniu înainte de era nouă, nu avea flotă în 478, dar poseda una în 333 î.e.n. Este deci foarte probabil că orașul și-a dezvoltat armata și și-a constituit (sau reconstituit) o flotă de război în timpul apariției simbolurilor militare pe monede.

³ M. Cărciumaru, M. Bitiri, *Picturi rupestre la Cuciulac pe Someș. Manifestări artistice preistorice?* în *SCIIVA*, 1979, 2, p. 285—292.

⁴ *Vestigiile rupestre din Munții Buzăului*, Buzău, 1980, exp. p. 10, 11, 13, 14, 17, 29, 33 etc.

Un al treilea articol este semnat de Olivier Masson și este intitulat „Cîteva nume de magistrați monetari greci. IV. Nume de monetari la Abdera și Maroneea” (p. 48—60). Se continuă aici studiul, din punct de vedere filologic și onomastic, al numelor de magistrați monetari, care figurează pe monedele grecești din secolul al VI-lea pînă în secolul al IV-lea î.e.n. Sînt prezentate emisiunile Abderei, între 520—350 î.e.n., colonie ioniană pe coasta tracică, care a lăsat un material onomastic abundent, deși epigrafia orașului este destul de săracă. Apoi pe monedele de la Maroneea, între 520—449 î.e.n., din aceeași regiune, ni se furnizează de asemenea nume interesante. Repertoriul onomastic al celor două orașe permite comparații cu acelea ale orașelor ioniene din Asia Mică.

Un al patrulea articol datorat lui E. V. Rtveldze, cu titlul „Circulația monetară la nordul Oxusului în epoca greco-bactriană” (p. 61—76) prezintă un tezaur inedit constituit din 50 de tetradrahme greco-bactriene (5 Diodot, 43 Euthydeme, 2 Agathocle), găsit în anul 1983 aproape de Bukhara. Se analizează totalitatea descoperirilor de monede greco-bactriene făcute la nord de Oxus, autorul arătînd că Bactriana și Sogdiana au făcut parte din regatul greco-bactrian (mai puțin sub Euthydeme) și că monetăria greco-bactriană a constituit un numerar des folosit.

Al cincilea studiu este semnat de Jean-Baptiste Giard („Moneda colonială a Orangelui: o atribuire discutabilă”). Asemenea monede au pe avers: IMP. DIVI. F (în două linii), capetele goale și alăturate ale lui Octavianus și Agrippa; pe revers au o proră de corabie spre dreapta, un ochi, iar deasupra un medalion. M. Grant a atribuit monedele ce corespund acestei descrieri coloniei Orange, din Narbonne; dar ipoteza sa nu e suficient fondată, nici descoperirile, nici stilul pieselor nu permit fixarea aici a locului de amplasare a atelierului care le-a fabricat. Se poate doar aprecia că ele provin dintr-o colonie romană din sudul Galliei, deci atelierul era în funcțiune înaintea celui din Nîmes (cu marile emisiuni IMP. DIVI. F/COL. NEM). Se pare că ele provin din una din coloniile create în Gallia de către Iulius Caesar sau Octavianus dar lucrul este imposibil, deoarece trebuie să mai așteptăm ca descoperirile monetare să fie mai numeroase pentru a indica o soluție.

Michel Amandry semnează articolul „Note de numismatică africană” (p. 85—94). Două monetării ale Mauritaniei sînt studiate: 1) Un nou exemplar al seriei de monede „Mazard nesigure nr. XXX” permite confirmarea atribuirii, propusă la sfîrșitul secolului al XIX-lea de L. Demhegt, pentru Arsennaria sau Cartennia (Mauritania Caesarea); 2) Monetăria prefectului Amhatius, atribuită de către M. Grant orașului Zama Regia din Mauritania Proconsulară, este reexaminată acum și se propune un nou atelier în Mauritania Tingitană, poate Bobba.

Georges du Loye studiază „Așii lui Nerva de tip NEPTUNO” (p. 95—103). În iunie 1980 a fost găsit în departamentul Bouche-du-Rhône, aproape de Tarascon, un as al lui Nerva cu reversul NEPTUNO. Acest tip este destul de rar, pînă acum nefiind cunoscute decît șase exemplare în cele 50 de colecții publice importante din lume. Cunoscut și publicat numai în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, Eckhel (care nu le cunoștea decît prin cele două publicații existente, una fiind eronată) l-a declarat foarte suspect. Opinia acestui mare savant a primit aproape un secol și jumătate, pînă ce ultimele reeditări din *RIC* le-a clasat de asemenea ca false, deși autenticitatea lor nu poate fi pusă la îndoială. Locurile de descoperire, ca și etnicul primilor posesori cunoscuți dovedesc, că acest tip se găsește aproape exclusiv în Anglia. Această constatare aduce o contribuție nouă la studiile privind circulația monetară în Marea Britanie, în timpul Imperiului roman timpuriu, deoarece ștanțele nu sînt de fabricație indigenă, ci, în chip sigur de factură romană. Se poate imagina că cea mai mare parte a emisiunii a fost expeditată de la Roma către sud-estul Angliei (Colchester?), în timp ce restul — din care face parte și moneda de față — a fost îndreptată către *Provincia*. Ne mai trebuie noi descoperiri pentru a susține această ipoteză.

André Chastagnol semnează articolul „Comemorări decennale și vicennale ale împăraților din timpul Antoninilor și Severilor” (p. 104—124). Pentru epoca Antoninilor sursele literare și epigrafice despre comemorări sînt foarte reduse,

însă monedele, cu o tipologie simplă dar delicat de interpretat (ca în cazul emisiunilor *Vota Hadrianus*) constituie principala sursă de informații. Autorul arată că *dies imperii* urmează în mod regulat după moartea împăratului precedent pînă la Commodus, care fiind deja Augustus împreună cu Marcus Aurelius, utilizează de asemenea data acestei asociații în calculul anilor săi de domnie, de altfel ca și Alexander Severus, care le-a calculat pornind de la asocierea sa la imperiu ca Caesar, dar cu puteri lărgite. Bazată pe monedele celei de a 23-a puteri tribuniciare a lui Antoninus Pius, care comemorează faptele sale, autorul gîndește că jubileele aveau loc la începutul anului al 11-lea sub Antonini, contrar practicii Severilor sau a lui Augustus ori Tiberius. Se observă astfel o evoluție progresivă, care dă o amploare din ce în ce mai mare diverselor festivități, ce însoțesc comemorările decenale sau viceanale, dar accentuînd simbolismul, precizînd ideologia și ținînd să înfățișeze unele din momentele principale ale unei domnii cum ar fi un triumf sau o căsătorie princiară. Să adaugă în sprijinul celor de mai sus textele lui Herodian și Dio Cassius, ilustrate prin unele monede, care descriu foarte precis comemorările: jocuri, felicitări, triumfuri, căsătorii, asocieri la Imperiu — tinzînd să facă din aceste sărbători puternice momente de afirmare imperială și dinastică.

Georges Gantier studiază „Monetăria de argint din Alexandria după reforma lui Dioclețian” (p. 125—144). Autorul încearcă să clasifice pe baza monedelor păstrate în colecțiile publice și în mai multe colecții private monedele de argint produse la Alexandria, după reforma lui Dioclețian. Materialul este împărțit în patru emisiuni, din care prima și a treia au două serii. Catalogul care e prezentat este un corpus al exemplarelor studiate. Numeroasele legături ale ștanțelor permit autorului să stabilească o nouă suită de emisiuni și să dea o vedere de ansamblu asupra baterii acestor monede. Relativ la datare, el expune tezele actualizate în prezent fără a se pronunța într-o manieră definitivă. G. Gantier avansează totuși mai multe argumente pentru o apreciere mai exactă și consideră că un studiu mai lung și profundat al baterii monedelor de bronz argintat din același atelier poate contribui la rezolvarea problemei cronologiei egiptene din ultimii ani ai secolului al III-lea e.n.

Jean Lafaurie semnează studiul „Tezaur de monede de aur din secolul al V-lea, descoperite în 1803 la Combertault (Côte-d'Or)” (p. 145—160). Tezaurul de monede de aur din secolul al V-lea descoperit la 23 august 1803, dispersat apoi și probabil în mare parte topit, rămîne puțin cunoscut. Documentele conservate la Arhivele departamentale din Côte-d'Or și de la Biblioteca municipală din Dijon permit o bună cunoaștere a compoziției și data posibilă a abandonării acestui depozit monetar: sfîrșitul lui 456 sau începutul lui 457, grație unei serii relativ importante de solidi ai lui Avitus. Acest tezaur are o mare importanță pentru cunoașterea circulației monetare din acea perioadă. Cei 15 solidi din tezaurul de la Combertault aduc noi date despre ultimii ani ai domniei lui Valentinian, ca și alte tezaururi abandonate în a treia parte a secolului al V-lea.

Simon Bendall se ocupă de „Sigla pe hyperperul Paleologilor” (p. 161—191). Descoperirea recentă a unui sau două tezaururi de monede de aur ale Paleologilor a sporit puternic numărul de mărci secrete cunoscute. De aceea autorul întocmește aici o primă listă de ansamblu a acestor mărci — în jur de 400 — utilizate pe o perioadă de 70 de ani sau mai mult în atelierul din Constantinopol și Salonic. Acest număr este poate supraestimat și cazurile de încrucișare de ștanțe sînt datorate tehnicii particulare de baterie a monedelor concave. S. Bendall arată totuși schimbările frecvente, pluri-riuale poate, legate de cheltuielile statului.

Marc Bompaire studiază „Identificarea și citirea monedelor din secolul al XIV-lea” (p. 193—207). În acest secol unele desene ale emaniștilor se apropie de stilul monedelor antice, deși un public mai larg are asupra monedelor de epocă o viziune încă destul de sumară; așa stau dovedă rarele descrieri adunate și în acest caz. Cei ce le studiau știau să recunoască diferențele de ateliere sau de emisiuni și pentru care ei întocmeau largi liste utilizînd pentru monede nume care trimiteau numai la un element al tipului respectiv. Administrația regală nu descrie niciodată monedele sale, doar în cazul „Regulamentului din 1315” (a cărui datare este diș-

cutată în anexă) se face acest lucru. Ele au fost recopiate și deformate de-a lungul timpului. O anchetă asupra imitațiilor și a contrafacerilor la Perpignan, în anii 1340—1345, permite să se întrevadă mai direct publicul (mai des schimbătorii și vinzătorii), care „schimbau monedele contrafăcute” pe care nu le cunoștea adesea și nu le putea citi. Nici o analiză detaliată nu ne poate determina să afirmăm cu certitudine cînd a fost o imitație și cînd a fost o contrafacere. Aceasta marchează interesele minore ale negustorilor din Barcelona, Majorca, Toulouse și Montpellier pentru legendele de pe avers.

Claude Cahen se oprește asupra „Circulației monetare în Egiptul Fatimizilor și Ayyubizilor” (p. 208—217). Pe planul secund al regimurilor monetare din Orientul Apropiat, la mijlocul Evului Mediu exista pe piața oficială sau piața liberă și se încearcă să se precizeze caracteristicile exacte ale monedei de billon numite în Egiptul Fatimizilor *warāq* ori *wariq*. Utilizarea de texte, mult timp neglijate, amintește istoria argintului monetar în timpul a două secole ale regimului fatimid și la începutul perioadei ayyubide, autorul crezînd că se poate indica, pe baza lor, faimoasa „reformă” a lui al-Kāmil, pînă aici, se pare, rău interpretată. Circulația monetară este posibil să fi constituit un sistem bine aranjat și încajuns de stabil, explicabil în parte prin integrarea în lumea mediteraneană. Aceasta nu are nimic extraordinar din partea Egiptului, care ocupă locul întâi în comerțul mediteranean, chiar dacă acesta, pe atunci, era în mîinile europenilor.

Khaled Ben Romdhane semnează articolul „Catalogul monedelor musulmane din Biblioteca Națională: dinarii hafsizi” (p. 218—222). Autorul descrie 29 de dinari și semidinari intrați în colecțiile Cabinetului de medalii precum și apariția catalogului Henri Lavoix. La această descriere autorul stabilește atelierul în care monedele au fost bătute, greutatea și diametrul lor, precum și alte detalii.

Jean-Claude Cheynet studiază „Sigiliul lui Thierry de Barneville, duce de Antiochia” (p. 223—228). Articolul prezintă un sigiliu din Cabinetul de medalii, colecția Seyrig. Gravată în întregime, în greacă, acest sigiliu nu aparține unui duce bizantin din Antiochia, ci unui demnitar al principatului latin, cu o autoritate mult mai modestă. După criteriile iconografice și epigrafice, el este mai apropiat de tradiția normandă a Italiei de Sud decît de tradiția bizantină. Se pare că a fost bătut în prima jumătate a secolului al XII-lea (circa 1115) și aparține lui Thierry, care făcea parte din rîndul notabililor principatului.

R.A. Hazzard și I.D. Brown se ocupă de „Standardul monetăriei ptolemice de argint” (p. 231—239). Autorii prezintă rezultatele analizelor a 76 de monede de argint, efectuate de către diferiți cercetători și în conformitate cu diferite metode chimice și nucleare. Ei pot astfel să examineze autenticitatea unor tetradrahme și remarcă că o ușoară scădere de titlu (aproximativ 10%) nu intervine decît spre anul 135 și scăderea la $\frac{1}{3}$ din titlu se bazează pe reforma Cleopatrei a VII-a din anul 51 e.n.

Ann Johnston semnează articolul intitulat „Statistica monetăriei grecești imperiale: un comentariu” (p. 204—257), în care critică lucrarea lui W. Leschhorn („Monetăria imperială a Asiei Mici și statistica” din PACT, 5, 1981). Factorii care duc la alcătuirea statisticilor asupra dezvoltării cronologice și geografice a monedelor imperiale grecești sînt discutați pe larg (lungimea domniei și alți factori istorici, diferențe regionale, atribuirea speciimenelor). O completă înțelegere a monedelor grecești imperiale, în contextul lor istoric, rămîne departe de a fi realizată și deci aceste statistici trebuie interpretate cu precauție.

T. V. Buttrey propune în articolul „Taxonomia numismatică” (p. 258—268) o nouă metodă — ghid de computerizare în scopul aranjării materialului dispersat în sevențe cronologice.

Volumul de față din *Revue Numismatique* continuă să situeze cercetarea de specialitate franceză pe un loc de frunte în numismatica mondială, contribuțiile sale de o deosebită însemnătate venind să elucideze noi și diverse aspecte ale studiului monedelor.

DUMITRU IONIȚĂ

WOLFGANG LESCHHORN, „Gründer der Stadt“. *Studien zu einem politisch – religiösen Phänomen der griechischen Geschichte (Paläogenesia, XX)*, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH, Stuttgart, 1984, 436 p.

Specialist binecunoscut în domeniul numismaticii și istoriei antice, dr. Wolfgang Leschhorn a terminat de curând această carte, rod al multor ani de studii și reflecții. Beneficiind de o solidă formație clasică și bucurându-se de excelente condiții de cercetare existente la Institut für Alte Geschichte (prof. Peter Robert Franke) al Universității din Saarbrücken, profesorul german a abordat o temă de un real interes și cu multiple implicații pentru o înțelegere mai bună a lumii antice, din punct de vedere social, politic și religios. Susținută, mai întâi ca disertație (*Oikistes. Ktistes. Archegetes. Studien zu den griechischen Städtegründern*) la Facultatea de Filosofie a universității amintite, în anul 1983, lucrarea tratează problema „intemeietorilor” orașelor grecești atât în perioada pre-elenistică, cât și în cea a elenismului propriu-zis, deși ea se poate urmări până tirziu, în vremea Bizanțului. Din acest punct de vedere, poate ar fi fost necesar și un excurs asupra rădăcinilor îndepărtate ale acestui cult al „intemeietorilor”, care, după cum s-a dovedit, poate fi atestat încă din preistorie în cadrul unor manifestări de cult legate de „fundarea” locuinței sau de „strămoșul primordial”. Încă din aceste timpuri imemorabile se pot depista trăsături ale cultului „intemeietorilor”, care însă va fi statuat și va lua o mai mare amploare în timpurile mai noi, cunoscute ca „istorice”. De altfel, deși se limitează în timp dr. W. Leschhorn sesizează relațiile dintre cultul „intemeietorilor” noilor așezări și cel din „cetatea – mamă”, din patrie.

De la început după ce arată conținutul temei, asupra căreia s-a oprit și stăruie mai mult în domeniul etimologiei termenilor *oikistes*, *ktistes* și *archegetes*, autorul – oarecum *ex abrupto* –, atacă direct subiectul ales, prin trecerea în revistă a „intemeietorilor” orașelor din Magna Graecia (Syracusa, Gela, Crotona, Sybaris etc.), precum și a citorva *poleis*-uri din Chersonesul Thracic sau Lybia. Sint utilizate într-o largă măsură știrile furnizate de literatura antică, dar și alte categorii de informații, cum ar fi cele epigrafice, arheologice și numismatice, deosebit de abundente pentru regiunea amintită din sudul Peninsulei italiice și care explică pe de-o parte atenția acordată acestei zone, iar, pe de alta, de ce pentru alte colonii se fac numai simple menționări.

O puternică învioreare a acțiunii de colonizare a avut loc în perioada elenistică, cînd Alexandru cel Mare însuși, dar și diadohii (sau alți eroi), intemeiază o serie nesfîrșită de noi așezări cuprinzînd un vast spațiu geografic, de la Nil pînă în Bactria și din Thracia pînă la Indus. De asemenea, mai ales acum – deși chestiunea se poate urmări dintr-o vreme mai veche – alături de cultul tradițional al „intemeietorilor” legendari, apare și cel al noilor „intemeietori”; aceștia sînt văzuți ca eroi sau, mai cu seamă, personalități istorice care au reformat instituțiile anchilozate de secole și au învioreat acțiunile lor întreaga activitate a unui vechi *polis* lîncezînd.

În același timp, prin extindere, elenismul aduce și o îmbogățire a noțiunii de „intemeietor”, care este folosită acum și pentru acei care alcătuiesc noi regate, fondează noi dinastii – cum au fost Mithridates I sau Archelaos I al Cappadociei –, la care se adaugă și acei care dau un nou impuls unei vechi linii dinastice, ca acel Antiochos I din Commagena sau poate, chiar și Oros II al Parthiei, deși trebuie s-o subliniem, acesta din urmă nu aparține lumii elenistice propriu-zise.

Două cataloage, unul cu personalitățile istorice și altul, cu zei, eroi sau alte personaje mitice și care apar în izvoare ca *ktistes*, *oikistes* sau *archegetes*, completează această analiză aprofundată asupra unei problematice vaste și cu multiple ramificații. În aceste anexe sînt amintite și două din coloniile de pe țărmul românesc al Mării Negre: TOMI, cu *Dioskurii* ca *ktistai* sau cu un legendar *Tomos – ktistes*; și KAL-LATIS, cu *Herakles*, ca *ktistes*.

În sfîrșit, indici cu zei și eroi, personaje istorice, precum și un altul, geografic, completează acest studiu de mare interes, rezultat al unui efort deosebit de informare și siste-

matizare, cu încheieri folositoare pentru clarificarea unor aspecte neașteptat de importante ale vieții antice.

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA

MICHAEL H. CRAWFORD, *Coinage and Money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean Economy*, Methuen & Co Ltd, London, 1985, 355 p. + XXV.

Autor a numeroase articole și studii de numismatică sau referitoare la istoria Romei, prof. Michael Crawford – fost profesor de istorie antică la Christ College din Cambridge și actualmente la Universitatea din Londra – a reușit în ultimii ani să se impună ca o adevărată autoritate a domeniului. Documentarea bogată și interpretarea originală au făcut din lucrările lui Michael Crawford cărți de referință și i-au adus o binemeritată recunoaștere pe plan științific prin alegerea sa ca membru al Academiei Britanice (1980). După *Roman Republican Coin Hoards* (1969), *Roman Republican Coinage* (1974) – 2 vol., *The Roman Republic* (1978) și *La moneta in Grecia e a Roma* (1982), iată o nouă și voluminoasă operă a profesorului englez vede lumina tiparului, de această dată urmărind o altă temă, cea a strinsei interdependențe dintre Roma și lumea mediteraneană.

Pornind de la câteva constatări – cum ar fi cea, că, la începutul perioadei elenistice, nu exista o monetărie romană propriu-zisă, ci, dimpotrivă, se folosea o mare varietate de monede, sau, cea, potrivit căreia în timpul lui Augustus fărăile Mediteranei făceau parte din Imperiul Roman, iar acum, în această zonă, se folosea sistemul monetar roman și monetăria romană – autorul și-a propus să schițeze istoria monedei romane, răspîndirea utilizării ei, precum și o evaluare a impactului revoluției determinate de Roma în monetăria mediteraneană. De-a lungul a 17 mari capitole, la care se adaugă numeroși apendici și indici, Michael Crawford parcurge temerar o epocă deosebit de zbuciumată istoricește și care, abia în ultimele decenii a putut fi, măcar parțial, descifrată. Amplitudinea viziunii de ansamblu și o informare de primă mînă i-au asigurat autorului acel suport științific, pe baza căruia a putut ajunge la concluzii care – dată fiind însemnătatea lor – doar în trecere și tot socratim necesară menționarea lor. Capitolele amintite ne apar perfect înlînțuite logic, așa încît, pentru înțelegerea demonstrației și argumentelor dintr-un capitol, trebuie asimilat obligatoriu cel precedent.

Astfel, dacă în capitolul I (*The Peoples of Italy*) se demonstrează existența unei mari diversități monetare, care se menține intactă mult timp sub Republică, după al doilea război punic, se pot observa fisuri care apar în acest sistem (2. *The Early Republic*. 3. *The Appearance of Roman Coinage*. 4. *The Second Punic War*) și conduc chiar înainte de 211 i.e.n., la crearea unui nou sistem monetar bazat pe standardul sextantal. Noul sistem, larg răspîndit cu mare repeziune, constă pe de-o parte din piese de aur, cu tipurile capul lui Mars/Vulturul, de 60, 40 și 20 ași, precum și din denari, quinari și sesterți, cu tipurile capul Romei/Dioscurii, de la 10, 5 și 2 1/2 ași, precum și din as, cu fracțiunile sale, semis, triens, quadrans, sextans, uncia și semiuncia; iar pe de altă parte avem și victoriatul cu tipurile Jupiter/Victoria încoronînd trofeul, iar uneori este dublu sau jumătate. De aceea, ca o consecință a celor de mai sus, se poate considera că cea mai însemnată urmare a introducerii denarului a fost contopirea diferitelor forme ale monetăriei romane într-una singură. Sfîrșitul celui de-al doilea război punic ne înfățișează tabloul producției monetare concentrate în întregime la Roma; emisiunile de aur încetează în 209 i.e.n., ca și cele de sesterți sau quinari; dar pe lângă atotputernicul denar, mai persistă un timp victoriatul. Însă cel mai mare volum de monedă romană îl are acum cea de bronz, realitate de care trebuie ținut seama și pentru aprecierea descoperirilor monetare din Dacia. Datele furnizate de descoperirile italiice dovedesc lipsa depozitelor de denari între cel de-al doilea război punic și anii 150 i.e.n. (!). Așa încît, acumulări de denari în teritoriile din afara Italiei, care să cuprindă și piese datate

înainte de jumătatea secolului II î.e.n. aproape că nu există sau au, cu certitudine, o proveniență mai târzie. O situație numai aparent deosebită o are valea Padului (5. *The Po Valley*), unde de la începutul secolului II î.e.n. drachma celtică continuă să coexiste cu moneda romană de bronz din sistemul denarului; echivalența dintre drachmă și quinar indică, de fapt, includerea în sistemul monetar roman și a acestei zone.

Evoluții oarecum asemănătoare cunosc și alte regiuni ca: Spania, Sicilia, Grecia cu Macedonia și nordul Africii; aceasta, deși există între ele diferențe vizibile, atât datorită unor condiții istorice specifice, cât și unor situații cu totul deosebite de dezvoltare a economiilor respective (6. *The Romans in Spain*. 7. *The Romans in Sicily*. 8. *From the Freedom of the Greeks to the Sack of Corinth*. 9. *Africa under Carthage and Rome*), ceea ce a condus, la momente și intensități variabile de pătrundere a denarului. Pornind de la descoperirile numismatice, citeva din observațiile lui Michael Crawford au o importanță aparte pentru o mai bună înțelegere a fenomenului numismatic roman, ca și a impactului pe care acesta l-a provocat chiar și dincolo de frontiere. De aceea, măcar în trecere, vom aminti citeva din încheierile sale: climatul de insecuritate din regiunea minieră din sudul Spaniei, la sfârșitul secolului II î.e.n., a provocat o limitare a emisiunii de argint la Roma în anii 90 î.e.n.; pe la 158 î.e.n. există o paralelă între monetăria de argint a Macedoniei I și a II-a cu aceea din Thasos (poate și Maronea); descoperirile de tezaure par să indice că producția monetară din Thasos și Macedonia I a fost enormă, deși, în fond, ea a fost limitată, deoarece examinarea pieselor monetare din depozitele Thraciei și Daciei — unde sînt semnalate aproape toate aceste descoperiri — atestă că în cea mai mare parte sînt emisiuni locale (rămîne neclarificată problema de ce au fost alese tocmai aceste piese ca modele); de asemenea, se confirmă ipoteza că emisiunile amintite trebuie privite ca o etapă de tranziție spre monetăria romană.

Începînd din 157 î.e.n. denarul roman devine cea mai importantă monedă de argint a Mediteranei, așa încît nu se mai resimte necesitatea legendei ROMA — care va dispărea — pentru a fi recunoscută. Dar, totodată are loc o retarifiere a denarului, acum echivalent cu 16 ași, în loc de 10, precum și adoptarea sesterțului ca unitate oficială în locul asului (10. *The Imperial Republic*). Treptat, începînd de la data amintită (157 î.e.n.), volumul producției monetare romane se va mări pînă la dimensiuni imense (vezi K. Hopkins, în *JRS*, 109, 1980, fig. 2), economia italică fiind capabilă să îl absoarbă în cea mai mare parte; însă, între 89—86 î.e.n. se operează o reducere a argintului din denar, care nu va fi remediată decît din 86 î.e.n., probabil urmată și de alte reduceri periodice de cite ori statul roman se va afla în fața vreunei dificultăți financiare cu prilejul războaielor civile; așa se explică de ce prin legea lui M. Livius Drusus se instituie emiterea oficială, de către stat, a monedelor *fourrées* (8 părți de bronz la una de argint), iar, de fapt, *Lex Cornelia de falsis*, contrar altor opinii, urmărea să forțeze acceptarea unor asemenea monede (13. *The Years of Crisis: Italy*). Apoi, spre mijlocul secolului I î.e.n., moneda romană va cunoaște o tot mai mare răspîndire, din Spania și Gallia pînă în Siria și Cipru sistemul monetar roman devenind cu rapiditate predominant (14. *The Years of Crisis: The Empire*).

Cu mult interes am citit și capitolul intitulat *The Balkan Question* (15), unde au fost tratate problemele numismatice locale și romane în contextul istoric dat. În primul rînd, ne atrage atenția argumentația și explicația dată expansiunii monetare a celor două cunoscute cetăți de la Marea Adriatică, Apollonia și Dyrrhachium, într-o lungă perioadă cuprinsă între sfîrșitul secolului III î.e.n. și aproximativ 50 î.e.n. Astfel, la sfîrșitul secolului III și începutul secolului II î.e.n., prezența militară romană în Grecia a fost susținută chiar de asemenea emisiuni, iar după 167, prin intermediul aceluiași monede, *latifondisti* din Epirus își procură din bazinul dunărean sclavii necesari dezvoltării pe scară largă a creșterii vitelor. De asemenea, după cum încearcă să dovedească M. Crawford, drept urmare a celor de mai sus, în Peninsula Balcanică se conturează acum două zone, una de folosire a sclavilor și alta, de producere a lor (!). Reproducînd demonstrația și argumentele sale mai vechi (*JRS*, 117, 1977), autorul — pornind de la numărul neașteptat de mare al descoperirilor de denari republicani din Dacia, eșalonați

între 130 și 31 î.e.n. —, respinge posibilitatea ca o parte din monedele romane de argint, găsite în Dacia, să fi fost produsă local (imitații), masiva cantitate de denari republicani de aici provenind din import, mai ales de la sfîrșitul secolului I î.e.n. Varietatea mare de monede, avînd standarde ponderale diferite, care circulă la nord de Dunăre în secolele IV—I î.e.n., emiterea de piese locale numai pentru o scurtă perioadă de timp (? !), asocierea bijuteriilor și monedelor în cadrul aceluiași descoperiri, precum și lipsa micilor nominaluri, constituie argumentele folosite de către Michael Crawford pentru a susține inexistența unei economii de piață în această zonă; se mai sugerează că numărul existent era folosit mai mult în stare brută, pregătind abia drumul pentru a ajunge și o măsură a valorii. De aceea, se consideră că monedele se foloseau mai ales pentru schimburi de daruri și plăți, rolul lor fiind acela de a defini și spori statutul aristocrației locale și a celor apropiați acesteia. Din acest punct de vedere, M. Crawford se situează pe o poziție diametral opusă celei a majorității cercetătorilor români, care văd originile monetăriei geto-dace în dezvoltarea unei producții locale de mărfuri (p. 229, nota 28); nici sosirea denarilor republicani, care au înlocuit „celelalte monede (grecești și autohtone), nu semnifică existența micului schimb”, în Italia și țările mediterane tezaurele avînd un șir neîntrerupt de emisiuni pînă la ultima piesă, ceea ce indică un contact regulat cu sursa de aprovizionare (n.n. dar acesta poate fi verificat numai în cazul tezaurelor de circulație !), pe cînd, în Dacia, de obicei, tezaurele prezintă mari și variate discontinuități. De aceea, numismatul englez crede că există motive temeinice pentru sosirea denarilor republicani la Dunărea de Jos, unde în mică măsură au putut circula chiar sub formă de monedă, dar nu vede nici o legătură între acest proces și dezvoltarea economiei dacice, existența unei economii monetare geto-dace în secolul I î.e.n. fiind „the purest fantasy”. Mergînd pe această cale, autorul respinge ipoteza unui comerț intens dintre Dacia și lumea mediteraneană, deși, chiar în istoriografia românească, demult s-a luat atitudine împotriva unor asemenea concepte modernizatoare. În același timp, de această dată, în chip justificat, M. Crawford demonstrează netemeinicia unor ipoteze, care atribuie venirea denarilor din anii 80 î.e.n. în Dacia, angajărilor de mercenari sau a emisiunilor lui Marcus Antonius, prin plata efectuată dacilor de către adversarul lui Augustus pentru ajutorul dat în preajma și în timpul luptei de la Actium. În fine, se respinge și probabilitatea ca tezaurele să fie îngropate imediat după data ultimei monede, chiar în cazul depozitelor din Italia: și cu atît mai mult pentru cele din Dacia —, deși ne surprinde faptul că, de obicei, atît de bine informatul cercetător nu amintește în acest sens și cercetările românești, care după cum avem convingerea, îi sînt bine cunoscute. Originea acestui aflus de monedă romană de argint nu poate fi căutată, crede M. Crawford, decît în comerțul cu sclavi daci și a căruia maximă amploare o plasează pe la mijlocul secolului I î.e.n. Însă, prin acest mod de a judeca lucrurile, savantul englez se îndepărtează chiar de premisele cercetării sale, care — așa cum aminteam — nu admit îngroparea tezaurelor decît la un oarecare timp după monedele *terminus post quem*; cu acest prilej, observăm din nou cum, probabil din dorința de a rămîne credincios tezei sale mai vechi despre comerțul daco-roman cu sclavi, nu folosește nici de această dată explicațiile mai logice, în consens cu datele istorice, arheologice și numismatice ale cercetătorilor români despre proveniența și pătrunderea denarilor romani republicani în Dacia. Pentru a sprijini ipoteza sa cu noi argumente, autorul — socotînd că o descoperire de azi semnifică o prezență de o mie de ori mai mare în antichitate — și pornind de la cei peste 25 000 de denari republicani înregistrați pînă acum, din Dacia, ajunge la concluzia că cifra reală a exemplarelor care au circulat a fost de 25 000 000, la care pot fi adăugați încă 25 000 000, ceea ce dă în total 50 000 000; cei 25 000 000 denari alăturați suplimentar ar reprezenta piesele topite pentru diferite destinații, încă din vechime. Această sumă constituie contravaloarea a aproximativ 30 000 sclavi pe an, ceea ce ar reprezenta un lot substanțial din cei circa 2 000 000 sclavi existenți pe atunci în Italia; necesitățile anuale ale peninsulei, în vremea la care ne referim, erau de 100 000, din comerț provenind 50 000, iar restul datorîndu-se creșterii naturale. Trecînd peste aceste calcule, care ni se par a avea un mare

romană acoperă intens tot acest spațiu. Autorul distinge, în cadrul acestui cadru cronologic, patru mari etape: I. din primele decenii ale secolului II e.n. până la mijlocul secolului III e.n., cu numeroase și bogate descoperiri monetare care ating apogeul în timpul domniilor lui Antoninus Pius și Marcus Aurelius; II. a doua etapă durează de la Philippus I Arabs până la începutul domniei lui Constantin cel Mare, când numărul monedelor găsite scade foarte mult; III. această etapă începe odată cu domnia lui Constantinus I și se încheie în vremea lui Constantinus II, când se înviorază substanțial circulația monetară; IV. în ultimul sfert al secolului IV și începutul secolului V e.n., sporadic, mai apar solidi, însă care nu reflectă decât legăturile lumii romane cu autoritatea hunică.

De la sfârșitul secolului IV până la începutul secolului VI, dr. A. A. Nudel'man constată existența unei alte perioade nemonetare (perioada a 2-a nemonetară, a 4-a, în general), fără a se încerca găsirea vreunei explicații acestui fenomen. La rindul nostru, socotim necesar să amintim că această perioadă corespunde generalizării economiei naturale în întreaga Europă, ca și unei degradări generale a vieții economice, politice și culturale în tot Imperiul Roman, dar mai ales în cel de Apus, — la care vor contribui și o serie de invazii devastatoare, care vor distruge aproape definitiv ultimele rămășițe de viață urbană și de legături comerciale. Menținerea și consolidarea Imperiului Roman de Răsărit, ca și reforma monetară a lui Anastasius, vor duce la o înviorare a vieții orășenești și a economiei financiare în această parte a Europei (ca și în tot răsăritul Mării Mediterane).

A cincea perioadă (începutul secolului VI — prima treime a secolului VII e.n.) constă din câteva monede bizantine, mai ales — de bronz, pătrunse doar pe Dunăre și Nistru

O a treia perioadă nemonetară coincide cu a șasea perioadă mare, între a doua treime a secolului VII și primul sfert al secolului X.

Perioada a 7-a (primul sfert al secolului X — sfârșitul secolului XII/începutul secolului XIII) reprezintă o a doua etapă de circulație a monedei bizantine. Ea se caracterizează de asemenea, printr-o prezență sporadică a pieselor de bronz,

mai ales în jumătatea sudică a spațiului Prut—Nistru; odată cu aceste monede, în secolele X—XI, în centrele cvasi-urbane de la Alcedar și Echimăuți se ivesc și emisiuni arabe (kufite), iar în partea nordică, la începutul secolului XIII, la Hotin, s-au găsit monede vest-europene. Semnalarea unor asemenea descoperiri constituie noi dovezi în sprijinul atestării rolului de tranzit pe care-l juca acest spațiu între răsărit și apus, ca și între sud și nord.

În secolul XIII, potrivit cu opinia lui A. A. Nudel'man, a 8-a perioadă coincide cu a patra perioadă nemonetară.

Perioada a 9-a, de la începutul secolului XIV până la sfârșitul deceniului 60 al secolului XIV, se ilustrează prin circulația monedei tătarăști (djucide), iar cea de-a 10 a reprezintă iarăși o perioadă nemonetară (a 5-a), fiind datată între începutul deceniului 70 al secolului XIV și sfârșitul secolului XIV/începutul secolului XV.

În ansamblu, „Studiul istoric al circulației monetare în regiunea dintre Prut și Nistru” este o lucrare bine documentată, cu multe date noi, deosebit de utile pentru cei care se ocupă de moneda antică și bizantină. În această ordine de idei, credem că trebuie subliniat faptul, că spațiul amintit este singurul din Uniunea Sovietică, care s-a bucurat, până acum, de realizarea unui repertoriu complet pentru categoriile monetare menționate, ca și de o analiză corespunzătoare a circulației monetare. Deși periodizarea lui A. A. Nudel'man nu ne-a convins, deoarece ține seama numai de datele de emisie ale monedelor — care așa cum arătam, nu corespund cu cele ale circulației reale —, mai mult, fără a lua în considerare și contextul arheologico-istoric al descoperirilor (nu sînt precizați eventualii posesori ai acestor monede), totuși, socotim necesar să soatem în evidență încheierile la care ajunge — de multe ori, critice — și care constituie realizări importante și folositoare pentru numismatică în general; comparațiile făcute continuu cu informațiile oferite de regiunea dintre Carpați și Prut—ridică și mai mult gradul de utilitate a acestei lucrări pentru numismatică noastră, în special.

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA

NOI CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA CIVILIZAȚIEI ROMANICE ȘI VECHI ROMĂNEȘTI LA EST DE CARPAȚI

Între marile realizări ale istoriografiei noastre, din ultimele decenii, se evidențiază și cele privind cunoașterea procesului de formare a poporului român, a continuității sale neîntrerupte în spațiul carpato-dunărean-pontic. În acest context, preocupări deosebite au avut drept obiectiv evidențierea realităților arheologice din regiunile de la est de Carpați, fapt ce a permis conturarea unui tablou istoric veridic al evoluției societății omenеști din acest teritoriu și concluzia, temeinic argumentată științific, că acest spațiu geografic a făcut parte integrantă din aria etnogenezei românilor și a continuității lor de viață neîntreruptă.

Cercetarea istorico-arheologică privind realitățile etno-culturale din spațiul de la est de Carpați în a doua jumătate a mileniului I e.n., a înregistrat, în ultimii ani, apariția unor noi studii de sinteză și lucrări monografice. Din ultima categorie se impun atenției două contribuții, apărute în 1984, datorate arheologului și istoricului Dan Gh. Teodor, cercetător științific principal la Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” din Iași, specialist cunoscut și apreciat în țară și străinătate pentru strădaniile sale de a reconstitui istoria și civilizația celei de-a doua jumătăți a mileniului I e.n. din spațiul carpato-dunărean-pontic și în special din regiunile de la est de Carpați ale României.

Prima monografie, intitulată *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V—VII e.n. Așezarea de la Botoșana—Suceava*, apărută în Editura Academiei R. S. România, București, 1984 (78 p. text + 49 planșe ilustrând un bogat material arheologic + un indice general), are drept obiectiv

prezentarea integrală a rezultatelor cercetărilor arheologice, efectuate în anii 1962—1974, în așezarea, din secolele V—VII e.n., de la Botoșana, județul Suceava.

În literatura istorico-arheologică românească se folosește de mulți ani conceptul de cultură Costișa-Botoșana pentru a defini cultura materială și spirituală aparținând populației autohtone din Moldova în secolele V—VII e.n. Prin publicarea studiului monografic asupra așezării de la Botoșana, avem, pentru prima dată în față, prezentate și analizate, totalitatea atributelor intrinseci ale culturii Costișa-Botoșana. Amploarea cercetărilor de la Botoșana, dezvelirea unui mare număr de locuințe (31 descoperite prin cercetări sistematice, la care se adaugă cel puțin 10 locuințe semnalate cu ocazia unor lucrări de interes obștesc), inventarul relativ bogat și deosebit de concludent, interesantele realități stratigrafice între care și suprapunerile unor complexe de locuire, fac din așezarea de la Botoșana, cel mai important complex arheologic pentru definirea culturii Costișa-Botoșana, și, în stadiul actual al cercetărilor arheologice, pentru cunoașterea realităților etno-culturale de la est de Carpați în secolele V—VII e.n.

Studiul monografic asupra așezării de la Botoșana, deschis printr-o succintă, dar consistentă în observații, „Introducere” în care se prezintă câteva date asupra săpăturilor arheologice de la Botoșana, integrarea acestora și evidențierea locului ocupat în ansamblul cercetărilor din Moldova privind secolele V—VII, este structurat în patru capitole, urmate de un rezumat în limbă franceză.

În capitolul I, „Cadrul geografic al așezării. Stratigrafia, metoda de săpătură”, sînt prezentate cîteva date absolut necesare pentru cunoașterea cadrului natural, numeroasele vestigii arheologice ce evidențiază permanenta locuire în zonă, reținîndu-se în primul rînd, pentru importanța și semnificația lor, cele privind epoca formării poporului român. Ca și în alte regiuni ale Moldovei, sau ale spațiului carpatodunărean-pontic în general, și în zona așezării de la Botoșana se constată o „mișcare” a așezărilor din secolele III—VIII, în sensul că unele așezări încetează la un moment dat, apărînd însă altele noi în apropiere. Și în zona așezării de la Botoșana se confirmă observația făcută pentru alte regiuni că aceste „mișcări” sau pendulări, determinate de factori climatici și economici, sau uneori de cauze politico-militare, s-au circumscris unei stabilități microzonale. Deci, nu este vorba de părăsiri de teritoriu, depopulări sau viduri demografice, ci de o permanentă locuire autohtonă, ce se evidențiază cu claritate la nivelul tuturor microregiunilor și regiunilor, și în ansamblu la nivelul întregului spațiu carpatodunărean-pontic.

Prezentîndu-se metoda de săpătură, importante observatii stratigrafice, precum și alte detalii arheologice se evidențiază că în așezarea de la Botoșana s-au putut delimita clar două etape de locuire, una din secolele V—VI e.n., iar a doua din secolele VI—VII e.n. Observațiile atente făcute în timpul săpăturilor arheologice, analiza atributelor intrinseci a materialelor descoperite a făcut posibilă „incadrarea cronologică a fiecărui complex de locuire, putîndu-se totodată urmări evoluția în timp a așezării, structura și întinderea ei, elemente de o mare însemnătate pentru studiu corect al organizării social-economice a obștii țărănești daco-romane din perioada primului mileniu al e.n., în general, nu numai de la est de Carpați, ci și din întreg teritoriul de etnogenză românească” (p. 20).

Capitolul al II-lea al lucrării, „Complexele de locuire și anexele gospodărești”, este consacrat prezentării cu minuție, în ordinea descoperirii, a tuturor locuințelor și anexelor gospodărești. Se fac observații interesante asupra tipurilor de locuințe, sistemului de construcție a locuințelor, a instalațiilor pentru foc etc. Se rețin numeroase observații, precum constatarea că toate locuințele din prima fază (sec. V—VI) se adîncesc mai mult în pămînt, că „în absolut toate cazurile locuințele date mai timpuriu au fost distruse prin incendiu” (p. 44). Poate era mai potrivit ca locuințele să fi fost prezentate pe etape cronologice, în felul acesta s-ar fi detașat mai ușor elementele caracteristice pentru tipurile de locuințe din fiecare din cele două etape din evoluția așezării de la Botoșana. În aceeași ordine de idei, considerăm că s-ar fi convenit o mai amplă comentare a observațiilor privind dispariția prin incendiu a tuturor locuințelor din prima fază de locuire. Date interesante sînt desprinse și din prezentarea anexelor gospodărești, reținînd atenția, în mod deosebit, dovezile puse în legătură cu prelucrarea metalelor și respectiv cu existența unor „locuințe-atelier”.

În capitolul III, „Inventarul complexelor de locuire”, este prezentat pe etape cronologice, întregul inventar arheologic mobil, descoperit la Botoșana, degajîndu-se în cele din urmă trăsăturile caracteristice de bază care definesc cultura de tip Costișa-Botoșana, respectiv civilizația romanică, specifică spațiului est-carpatic în secolele V—VII. Sînt prezentate uneltele descoperite, reținînd atenția importante dovezile de practicare a agriculturii, a unor meșteșuguri, între care și prelucrarea metalelor. Pe larg este analizată ceramica, categorie de material arheologic deosebit de importantă pentru definirea culturii materiale din epoca respectivă și pentru unele concluzii de ordin etnic și istoric.

Din analiza inventarului arheologic se degajă clar ponderea mai mare a elementelor autohtone, permanentele legături cu lumea și civilizația bizantină, precum și faptul că în etapa a doua din existența așezării de la Botoșana, alături de elemente de tradiție și factură autohtonă apar și materiale de factură slavă arhaică.

Capitolul IV, „Concluzii”, prilejuiește autorului încheieri deosebit de importante asupra cercetărilor de la Botoșana și în general asupra epocii secolelor V—VII din Moldova. Astfel, pe baza tuturor datelor obținute prin cercetările de la Botoșana, coroborate cu datele obținute prin investigarea altor așezări, precum cele de la Costișa-Mănoaia, Bacău-

Curtea Domnească, Davideni-Neamț, Nicolina-Iași, Dodești-Vaslui, Izvoare-Bahna etc., se conchide că limita cronologică inferioară pentru cultura Costișa-Botoșana poate fi plasată în al treilea sfert al secolului al V-lea, iar limita superioară a primei faze de locuire de la Botoșana poate fi situată aproximativ pe la mijlocul secolului al VI-lea e.n. În ce privește limita superioară a celei de a doua faze de locuire de la Botoșana, aceasta, susține autorul, poate fi plasată în jurul anului 600 e.n. În legătură cu data de început și de sfîrșit a fazei a doua a culturii Costișa-Botoșana, s-ar fi impus o mai bogată argumentare și nuanțare, cu atît mai mult cu cît unii arheologi străini mereu datează mai timpuriu începutul acestei etape, respectiv coboară data prezenței primelor elemente de cultură slavă în spațiul est-carpatic al României. Cît privește sfîrșitul culturii Costișa-Botoșana, considerăm că în mod special unele materiale de la Botoșana și mai ales datele din alte așezări din Moldova lasă deschisă posibilitatea de prelungire a datei superioare a acestei culturi cu cîteva decenii după anul 600. Credem, pe baza unor cercetări din partea central-vestică a Moldovei, că același aspect cultural, de tip Costișa-Botoșana tirziu, se menține cel puțin două-trei decenii după anul 600 (respectiv după anul 602). Transformările în cultura materială, mai ales în ce privește ceramica, element important în definirea caracteristicilor culturii din epoca în discuție, se produc lent, modificările se impun și generalizează după cîteva decenii. Fără îndoială că cercetările viitoare vor aduce noi date cu privire la problema în discuție, concluziile autorului monografiei se bazează pe observațiile asupra materialelor arheologice de la Botoșana, unul din siturile arheologice în care s-au făcut cercetări de mai mare amploare.

Analiza conținutului culturii materiale de tip Costișa-Botoșana, apropierea cu aspectele culturale din celelalte regiuni ale spațiului carpatodunărean-pontic (culturile Ipotești Cindești și Bratei), evidențînd unitatea etno-culturală din tot acest spațiu în care s-a desăvîrșit etnogeneza românilor. Cercetarea arheologică a evidențiat, pentru secolele V—VII, în tot spațiul carpatodunărean-pontic „o civilizație unitară și originală de evidentă factură romană tirzie” (p. 70). La fundamentarea științifică a acestei concluzii rezultatele cercetărilor arheologice de la Botoșana au avut un rol deosebit de important.

Autorul monografiei combate tendințele de ignorare sau mistificare a realităților arheologice din spațiul est-carpatic al României, încercările, mai vechi sau mai noi, de a atribui cultura Costișa-Botoșana gepizilor sau slavilor. Cum nimic nu poate fi pus pe seama gepizilor din conținutul culturii Costișa-Botoșana, autorul arată, în spiritul adevărului științific, că în a doua fază a așezării de la Botoșana, ca și în alte așezări contemporane din Moldova, către sfîrșitul secolului al VI-lea apar și elemente de cultură slavă arhaică. Dar numeroase argumente științifice evidențiază faptul că în momentul impactului slav cultura Costișa-Botoșana era deja formată și consolidată, așa încît elementele culturii slave răsăritene de tip Korceak și Penkovka nu se vor putea impune, acestea topîndu-se treptat în contextul culturii romanice și ulterior vechi românești.

Amintînd de încercările unor istorici străini de a atribui, în mod greșit și tendențios, cultura Costișa-Botoșana gepizilor sau slavilor, considerăm că pentru a face mai larg cunoscute rezultatele cercetărilor de la Botoșana în străinătate s-ar fi impus prezentarea rezumatului și în alte limbi de circulație, ne gîndim în primul rînd la limba rusă și germană. Mai mult chiar, considerăm că ar fi necesară traducerea integrală a lucrării într-o limbă străină de mare circulație.

Nu putem încheia prezentarea monografiei consacrate așezării de la Botoșana fără a menționa valoarea documentară a ilustrației, bine realizată (multe desene), care se constituie într-un suport solid al concluziilor istorice.

Monografia așezării din secolele V—VII de la Botoșana, așteptată cu legitim interes de specialiștii români, este o lucrare care prin încheierile de ordin istoric se adresează unor cercuri mai largi de cititori, tuturor celor interesați de cunoașterea științifică a realităților etno-culturale din spațiul de la est de Carpați în secolele V—VII e.n., epocă extrem de importantă în evoluția și încheierea procesului de formare a poporului român.

În capitolul I, „Cadrul geografic al așezării. Stratigrafia, metoda de săpătură”, sint prezentate câteva date absolut necesare pentru cunoașterea cadrului natural, numeroasele vestigii arheologice ce evidențiază permanenta locuire în zonă, reținându-se în primul rând, pentru importanța și semnificația lor, cele privind epoca formării poporului român. Ca și în alte regiuni ale Moldovei, sau ale spațiului carpato-dunărean-pontic în general, și în zona așezării de la Botoșana se constată o „mișcare” a așezărilor din secolele III—VIII, în sensul că unele așezări încetează la un moment dat, apărind însă altele noi în apropiere. Și în zona așezării de la Botoșana se confirmă observația făcută pentru alte regiuni că aceste „mișcări” sau pendulări, determinate de factori climatici și economici, sau uneori de cauze politico-militare, s-au circumscris unei stabilități microzonale. Deci, nu este vorba de părăsiri de teritoriu, depopulări sau viduri demografice, ci de o permanentă locuire autohtonă, ce se evidențiază cu claritate la nivelul tuturor microregiunilor și regiunilor, și în ansamblu la nivelul întregului spațiu carpato-dunărean-pontic.

Prezentându-se metoda de săpătură, importante observații stratigrafice, precum și alte detalii arheologice se evidențiază că în așezarea de la Botoșana s-au putut delimita clar două etape de locuire, una din secolele V—VI e.n., iar a doua din secolele VI—VII e.n. Observațiile atente făcute în timpul săpăturilor arheologice, analiza atributelor intrinseci a materialelor descoperite a făcut posibilă „încaadrarea cronologică a fiecărui complex de locuire, putându-se totodată urmări evoluția în timp a așezării, structura și întinderea ei, elemente de o mare însemnătate pentru studiul corect al organizării social-economice a obștii țărănești daco-romane din perioada primului mileniu al e.n., în general, nu numai de la est de Carpați, ci și din întreg teritoriul de etnogeneză românească” (p. 20).

Capitolul al II-lea al lucrării, „Complexele de locuire și anexele gospodărești”, este consacrat prezentării cu minuție, în ordinea descoperirii, a tuturor locuințelor și anexelor gospodărești. Se fac observații interesante asupra tipurilor de locuințe, sistemului de construcție a locuințelor, a instalațiilor pentru foc etc. Se rețin numeroase observații, precum constatarea că toate locuințele din prima fază (sec. V—VI) se adăsc mai mult în pământ, că „în absolut toate cazurile locuințele date mai timpuriu au fost distruse prin incendiu” (p. 44). Poate era mai potrivit ca locuințele să fi fost prezentate pe etape cronologice, în felul acesta s-ar fi detașat mai ușor elementele caracteristice pentru tipurile de locuințe din fiecare din cele două etape din evoluția așezării de la Botoșana. În aceeași ordine de idei, considerăm că s-ar fi convenit o mai amplă comentare a observațiilor privind dispariția prin incendiu a tuturor locuințelor din prima fază de locuire. Date interesante sînt desprinse și din prezentarea anexelor gospodărești, reținind atenția, în mod deosebit, dovezile puse în legătură cu prelucrarea metalelor și respectiv cu existența unor „locuințe-atelier”.

În capitolul III, „Inventarul complexelor de locuire”, este prezentat pe etape cronologice, întregul inventar arheologic mobil, descoperit la Botoșana, degajându-se în cele din urmă trăsăturile caracteristice de bază care definesc cultura de tip Costișa-Botoșana, respectiv civilizația romanică, specifică spațiului est-carpatic în secolele V—VII. Sint prezentate uneltele descoperite, reținind atenția importante dovezile de practicare a agriculturii, a unor meșteșuguri, între care și prelucrarea metalelor. Pe larg este analizată ceramica, categorie de material arheologic deosebit de importantă pentru definirea culturii materiale din epoca respectivă și pentru unele concluzii de ordin etnic și istoric.

Din analiza inventarului arheologic se degajă clar ponderea mai mare a elementelor autohtone, permanentele legături cu lumea și civilizația bizantină, precum și faptul că în etapa a doua din existența așezării de la Botoșana, alături de elemente de tradiție și factură autohtonă apar și materiale de factură slavă arhaică.

Capitolul IV, „Concluzii”, prilejuiește autorului încheieri deosebit de importante asupra cercetărilor de la Botoșana și în general asupra epocii secolelor V—VII din Moldova. Astfel, pe baza tuturor datelor obținute prin cercetările de la Botoșana, coroborate cu datele obținute prin investigarea altor așezări, precum cele de la Costișa-Mănoaia, Bacău-

Curtea Domnească, Davideni-Neamț, Nicolina-Iași, Dodești-Vaslui, Izvoare-Bahna etc., se conchide că limita cronologică inferioară pentru cultura Costișa-Botoșana poate fi plasată în al treilea sfert al secolului al V-lea, iar limita superioară a primei faze de locuire de la Botoșana poate fi situată aproximativ pe la mijlocul secolului al VI-lea e.n. În ce privește limita superioară a celei de a doua faze de locuire de la Botoșana, aceasta, susține autorul, poate fi plasată în jurul anului 600 e.n. În legătură cu data de început și de sfîrșit a fazei a doua a culturii Costișa-Botoșana, s-ar fi impus o mai bogată argumentare și nuanțare, cu atît mai mult cu cît unii arheologi străini mereu datează mai timpuriu începutul acestei etape, respectiv coboară data prezenței primelor elemente de cultură slavă în spațiul est-carpatic al României. Cît privește sfîrșitul culturii Costișa-Botoșana, considerăm că în mod special unele materiale de la Botoșana și mai ales datele din alte așezări din Moldova lasă deschisă posibilitatea de prelungire a datei superioare a acestei culturi cu câteva decenii după anul 600. Credem, pe baza unor cercetări din partea central-vestică a Moldovei, că același aspect cultural, de tip Costișa-Botoșana tirziu, se menține cel puțin două-trei decenii după anul 600 (respectiv după anul 602). Transformările în cultura materială, mai ales în ce privește ceramica, element important în definirea caracteristicilor culturii din epoca în discuție, se produc lent, modificările se impun și generalizează după câteva decenii. Fără îndoială că cercetările viitoare vor aduce noi date cu privire la problema în discuție, concluziile autorului monografiei se bazează pe observațiile asupra materialelor arheologice de la Botoșana, unul din siturile arheologice în care s-au făcut cercetări de mai mare amploare.

Analiza conținutului culturii materiale de tip Costișa-Botoșana, apropierea cu aspectele culturale din celelalte regiuni ale spațiului carpato-dunărean-pontic (culturile Ipotești Cindești și Bratei), evidențind unitatea etno-culturală din tot acest spațiu în care s-a desăvîrșit etnogeneză românilor. Cercetarea arheologică a evidențiat, pentru secolele V—VII, în tot spațiul carpato-dunărean-pontic „o civilizație unitară și originală de evidentă factură romană tirzie” (p. 70). La fundamentarea științifică a acestei concluzii rezultatele cercetărilor arheologice de la Botoșana au avut un rol deosebit de important.

Autorul monografiei combate tendințele de ignorare sau mistificare a realităților arheologice din spațiul est-carpatic al României, încercările, mai vechi sau mai noi, de a atribui cultura Costișa-Botoșana gepizilor sau slavilor. Cum nimic nu poate fi pus pe seama gepizilor din conținutul culturii Costișa-Botoșana, autorul arată, în spiritul adevărului științific, că în a doua fază a așezării de la Botoșana, ca și în alte așezări contemporane din Moldova, către sfîrșitul secolului al VI-lea apar și elemente de cultură slavă arhaică. Dar numeroase argumente științifice evidențiază faptul că în momentul impactului slav cultura Costișa-Botoșana era deja formată și consolidată, așa încît elementele culturii slave răsăritene de tip Korcaak și Penkovka nu se vor putea impune, acestea topindu-se treptat în contextul culturii romanice și ulterior vechi românești.

Amintind de încercările unor istorici străini de a atribui, în mod greșit și tendențios, cultura Costișa-Botoșana gepizilor sau slavilor, considerăm că pentru a face mai larg cunoscute rezultatele cercetărilor de la Botoșana în străinătate s-ar fi impus prezentarea rezumatului și în alte limbi de circulație, ne gîndim în primul rînd la limba rusă și germană. Mai mult chiar, considerăm că ar fi necesară traducerea integrală a lucrării într-o limbă străină de mare circulație.

Nu putem încheia prezentarea monografiei consacrate așezării de la Botoșana fără a menționa valoarea documentară a ilustrației, bine realizată (multe desene), care se constituie într-un suport solid al concluziilor istorice.

Monografia așezării din secolele V—VII de la Botoșana, așteptată cu legitim interes de specialiștii români, este o lucrare care prin încheierile de ordin istoric se adresează unor cercuri mai largi de cititori, tuturor celor interesați de cunoașterea științifică a realităților etno-culturale din spațiul de la est de Carpați în secolele V—VII e.n., epocă extrem de importantă în evoluția și încheierea procesului de formare a poporului român.

A doua lucrare, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele VI—XI e.n. de la Dodești Vaslui*, Editura Junimea, Iași, 1984, 148 p. și ilustrație, semnată de Dan Gh. Teodor, este tot un studiu monografic în care se prezintă rezultatele cercetărilor arheologice din așezările aparținând secolelor VI — XI e.n. de la Dodești-Vaslui.

După o „Introducere” în care se prezintă un scurt istoric al descoperirilor arheologice din vatra satului Dodești, com. Vișoara, jud. Vaslui, în capitolul I al lucrării, intitulat „Descrierea așezărilor. Stratigrafia; metoda de săpătură”, se fac unele considerații asupra mediului geografic în care se situează așezările de la Dodești din secolele VI—XI, apoi se prezintă câteva date privind investigațiile arheologice efectuate.

În capitolul II este prezentată „Așezarea din secolele VI — VII e.n.” din sectorul Șipot I și II de la Dodești. După descrierea celor șase locuințe aparținând așezării din secolele VI—VII și prezentarea inventarului descoperit în fiecare complex, se face o analiză a diferitelor categorii de inventar, respectiv, unelte, obiecte de podobă și vestimentare, precum și a ceramicii. Analiza inventarului din complexele de locuire aparținând așezării din secolele VI—VII permite formularea unor concluzii de ordin etno-cultural și istoric. Dacă în general materialele analizate, prin caracterul lor, se încadrează în fondul cultural autohton, la Dodești, în secolele VI—VII, apar și obiecte de factură sau influență bizantină, precum și materiale, în primul rând ceramice, de factură slavă, caracteristice grupului slav de Korceak-Jitmir. Reține atenția absența cunoscutelor țigăi de lut precum și în ansamblu puținul material de inventar aflat în complexele de locuire, fapt ce l-a determinat pe autor să considere că „așezarea ar fi putut fi evacuată organizat” (p. 45).

Vestigiile arheologice ce atestă o locuire autohtonă în secolele VIII—IX e.n., în punctele de la Călugăreasca și Șipot, sint prezentate în capitolul al III-lea al lucrării, „Așezarea din secolele VIII—IX e.n.”. Autorul prezintă cele 19 locuințe, dintre care 18 de tip bordei și o locuință de suprafață, descoperite în punctele Călugăreasca (14 locuințe) și Șipot (5 locuințe), cu inventarul aflat în aceste locuințe. Sint consemnate date semnificative, mergând până la detalii, asupra sistemului de construcție a locuințelor, instalațiilor de foc și a inventarului. Deosebit de importante sint datele privind locuințele nr. 4 și mai ales nr. 15 considerate, pe baza unor dovezi convingătoare, locuințe-atelier. Este cazul să consemnăm și interesanta încercare de reconstituire a locuinței-atelier nr. 15 (fig. 27). Date interesante sint înregistrate și cu prilejul prezentării cuptoarelor de copt piine, din secolele VIII — XI, situate în spațiul dintre locuințe, sau în afara perimetrului rectangular al locuinței și avind doar gura în interiorul acesteia (ca de exemplu în cazul locuinței nr. 13). Menționăm că asemenea cuptoare, tot pentru piine, situate între locuințe sau în afara locuințelor și avind doar gura în interiorul acestora, se întilnesc și în epoca anterioară, fiind frecvente, de exemplu, în așezarea din secolele V—VII e.n. de la Davideni-Neamț.

Analiza inventarului, din așezările aparținând secolelor VIII — IX de la Dodești, aduce noi date care îmbogățesc cunoștințele noastre despre cultura veche românească din spațiul de la est de Carpați.

În capitolul IV al lucrării, este prezentată „Așezarea din secolele X—XI e.n.” cercetată în sectorul Șipot I și II. Prezentarea detaliilor de construcție a celor șase locuințe dezvelite, a cuptoarelor din preajma locuințelor și a inventarului aflat în complexele de locuire, constituie o contribuție im-

portantă la cunoașterea culturii românești din secolele X — XI.

Întregul material prezentat și analizat în capitolele II, III și IV se constituie într-o temeinică argumentație științifică pentru concluziile de ordin istoric cuprinse în capitolul V, intitulat „Cercetările arheologice de la Dodești-Vaslui și importanța lor pentru continuitatea populației autohtone în regiunile sudice ale Moldovei în secolele VI — XI e.n.” În primul rând este evidențiată continuitatea de locuire surprinsă pe platformele de la Șipot I și II și Călugăreasca, continuitate care pune în lumină o permanență de viață autohtonă în secolele VI — XI. Dacă avem în vedere faptul că în cele două puncte au fost dezvelite și vestigiile de locuire din secolele II—III și IV—V e.n. (care urmează a fi publicate separat), rezultă că în vatra satului Dodești avem dovedită o continuitate de viață autohtonă neîntreruptă, de la dacii liberi din secolele II — III la românii din secolele VIII—XI. Concluziile istorice formulate sint temeinic argumentate și prin bogata ilustrație, realizată numai în desen, fapt ce ridică cota valorică științifică a lucrării.

Ansamblul materialelor descoperite la Dodești pune în evidență prezența unei neîntrerupte pinze de populație autohtonă, care se ocupa cu agricultura, creșterea vitelor dar și cu practicarea a numeroase meșteșuguri, între care cele legate de prelucrarea metalelor ocupau un loc important. Avem în cazul așezărilor de la Dodești, ca și în alte regiuni ale spațiului carpato-dunărean-pontic (Valea Budureasca-Prahova în Muntenia, microregiunile din zonele Bratei și Sighișoara în Transilvania, Izvoare-Bahna, jud. Neamț etc.) dovedită o continuitate neîntreruptă de viață a unor comunități autohtone, a căror cunoaștere permite o nuanțare a concluziilor istorice despre formarea popoului român în spațiul carpato-dunărean-pontic. Cercetările de la Dodești confirmă situația constatată în alte zone și anume că prezența elementelor alogene nu a putut întrerupe continuitatea de viață a autohtonilor și nici nu a spart unitatea romanică și apoi veche românească din spațiul carpato-dunărean-pontic.

Publicarea monografică a rezultatelor cercetărilor arheologice din așezările de la Botoșana—Suceava (sec. V — VII) și Dodești — Vaslui (sec. VI — XI e.n.) îmbogățeste substanțial documentația științifică privind evoluția societății omenești din spațiul de la est de Carpați în secolele V — XI, vreme în care s-a desăvârșit procesul etnogenezei românilor și s-a afirmat civilizația veche românească.

Dincolo de prezența temporară și sporadică a unor elemente alogene, cercetările de la Botoșana și Dodești pun în evidență prezența continuă și dominantă a civilizației romane în secolele V — VII și respectiv vechi românești în secolele VIII — XI, expresie a faptului că autohtonii nu numai că au fost mereu prezenți, dar și că tot ei au fost factorul hotărîtor al producției bunurilor materiale, al evoluției istorice din spațiul și timpul amintit. Întregind documentația istorico-arheologică, evidențiată și de rezultatele cercetărilor din alte numeroase așezări din Moldova, monografiile asupra așezărilor de la Botoșana și Dodești, rod al unor îndelungați ani de muncă depuși de arheologul și istoricul Dan Gh. Teodor, vin să argumenteze, în chip științific, includerea spațiului de la est de Carpați în aria în care s-a desfășurat etnogeneza românilor și în care au continuat să trăiască fără întrerupere în pofida vicisitudinilor istoriei. Cele două monografii, realizate de Dan Gh. Teodor, se înscriu ca reușite de prestigiu ale istoriografiei românești din ultimii ani.

IOAN MITREA